ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

Інтернет-
підтримка

Всесвітня історія

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

9
клас

О. В. ГІСЕМ, О. О. МАРТИНЮК

9

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 9 КЛАСУ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

ХАРКІВ
ВИДАВНИЦТВО «РАНОК»
2017

УДК [94(100)”05/...”:37.016](075.3)
ББК 63.3(0)51я721
Г51

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підруч. для 9 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2017.

Підручник містить обов’язковий обсяг матеріалу, передбачений навчальною програмою.

Методичний апарат підручника містить тлумачення основних термінів та понять, фрагменти історичних джерел, довідкову інформацію, а також завдання та запитання на закріплення вивченого матеріалу. Схеми та ілюстрації підручника дозволять добре засвоїти основні факти й поняття курсу. Електронні додатки: цікава інформація до параграфів, тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання розміщені на сайті: **http://interactive.ranok.com.ua**.

Призначено для учнів 9 класів загальноосвітніх навчальних закладів із поглибленим вивченням історії.

УДК [94(100)”05/...”:37.016](075.3)
ББК 63.3(0)51я721

Інтернет-підтримка
Для користування
електронними матеріалами
до підручника увійдіть на сайт
interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:
тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок–п’ятниця з 10:00 до 18:00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2017
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2017

Шановні дев'ятикласники і дев'ятикласниці!

Перед тим як розпочати вивчення нового періоду всесвітньої історії, варто ознайомитися зі змістом підручника та його структурою. Матеріал підручника поділено на чотири розділи та 41 параграф. Дати основних подій, поняття й терміни, імена історичних діячів, на які слід звернути увагу та запам'ятати, виділені в тексті спеціальним шрифтом. Після деяких імен у дужках подано їхні роки життя, для правителів — роки перебування при владі. Тлумачення найважливіших понять подано окремими врізками.

Важливе значення для засвоєння матеріалу мають історичні документи, ілюстрації, карти та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно обов'язково прочитати вміщені до нього документи та відповісти на запитання. Схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо. Параграфи завершуються висновками, які допоможуть вам визначити розглянуті в них провідні ідеї.

Перевірити свої знання вам дозволять запитання і завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань, а підготуватися до тематичного оцінювання — за тестовими завданнями.

У кінці підручника ви знайдете додатки: плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою, для роботи з поняттями тощо.

Проте не завжди інформації, наведеної в підручнику, достатньо для того, щоб підготуватися до уроків, зокрема до практичних занять, які потребують опрацювання додаткових джерел. А можливо, у вас виникне бажання поглибити свої знання та дізнатися більше, ніж написано в підручнику.

Із цією метою автори створили електронний освітній ресурс, на якому розміщено цікаву додаткову інформацію, фрагменти документів та запитання до них, тести для самоконтролю, які виконуються в режимі онлайн, тощо. Усе це ви знайдете за електронною адресою:

interactive.ranok.com.ua

Спеціальні позначки *i*, розташовані на сторінках підручника, підкажуть вам, коли можна звернутися до інтернет-додатків.

«Опрацювавши цей параграф, ви зможете» — у цій рубриці наведено стислий виклад основних навчальних завдань.

«Пригадайте». Запитання, подані в цій рубриці допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають». Під цією рубрикою наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.

«Постать в історії». Ця рубрика містить інформацію про видатних історичних діячів, що мали важливий вплив на розвиток подій.

«Цікаві факти». У цій рубриці ви знайдете цікаві історичні факти, пов'язані зі змістом матеріалу параграфа.

«Висновки». Тут наведені основні положення вивченого матеріалу, що завершують параграфи.

«Запитання і завдання». У цій рубриці містяться запитання і завдання» до параграфів, що поділяються на чотири групи:

«Перевірте, як ви запам'ятали». За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й переконатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

«Подумайте і дайте відповідь». Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

«Виконайте завдання». Виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

«Творче завдання». Тут ви знайдете багато цікавих завдань, що виконуються за вказівкою вчителя або тими учнями, які прагнуть поглибити свої знання за допомогою ресурсів Інтернету або додаткової літератури.

Із повагою, автори

§ 1. Вступ. Місце другої частини Нового часу у всесвітній історії

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: дізнатися, як працювати з підручником; визначити хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви будете вивчати цього року; скласти загальне уявлення про особливості економічного, політичного та соціального розвитку світу наприкінці XVIII — на початку XX ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які періоди всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть їхні хронологічні межі. **2.** Назвіть події всесвітньої історії кінця XV — XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Поясніть свій вибір. **3.** Які основні зміни відбулися у світі в цей період? **4.** Покажіть на карті країни, із подіями в яких ви познайомилися минулого року.

1 МІСЦЕ ДРУГОЇ ЧАСТИНИ НОВОГО ЧАСУ У ВСЕСВІТНІЙ ІСТОРІЇ.

Цього навчального року ви продовжите знайомство з подіями Нової історії, або історії Нового часу. Минулого року ви вивчали події кінця XV — кінця XVIII ст. Цього року ви дізнаєтесь, що відбувалося у світі наприкінці XVIII — на початку XX ст. Як ви бачите, предметом вашого вивчення є XIX століття, тому деякі дослідники використовують щодо цього періоду Нового часу назву **«довге» XIX століття**.

У другій частині Нового часу, яку називають «епохою **модернізації**», відбулося чимало важливих змін у житті людей. Зокрема, у країнах Західної Європи та Америки, які називають Заходом, сформувалося **індустріальне суспільство.** Його поява обумовила якісні зміни в різних сферах життя людини.

> **Модернізація** — у суспільстві — широкомасштабний процес, в основі якого перебуває запровадження змін і вдосконалень, пов'язаних із необхідністю приведення всіх сфер життя суспільства у відповідність до вимог сучасності.
>
> **Індустріальне суспільство** — суспільство, у якому завершено процес створення великої, технічно розвиненої промисловості («індустрія» — синонім слова «промисловість») як основи та провідного сектору економіки й відповідних соціальних структур.

У цей час у світі відбувалися процеси суспільної модернізації. За змістом і формою дослідники розрізняють декілька її типів. Зокрема, за формою вона буває мирною, еволюційною, у вигляді реформ, здійснюваних владою, і немирною, революційною, у вигляді докорінної насильницької руйнації того, що заважає розвитку суспільства. За змістом суспільну модернізацію поділяють на ту, що здійснюється відповідно до вимог часу, і ту, що відбувається з метою наздогнати інші країни, подолати відставання від них.

2 ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.

У країнах Заходу початок становлення індустріального суспільства був пов'язаний із розгортанням промислової революції, яка поступово поширювалася Європою із заходу на схід із Великої Британії.

Нове промислове виробництво розвивалося на засадах вільної конкуренції, коли виробники товарів вели боротьбу один з одним за кращі умови виробництва та збуту товарів. Вільна конкуренція була рушійною силою економічного розвитку й одночасно спричиняла його нестабільність: періоди економічного піднесення змінювалися економічними кризами. Це були кризи перевиробництва, коли підприємці, прагнучи отримати прибуток, виробляли більше товарів, ніж потребував існуючий попит на ринку. У період кризи підприємства розорялися, а сотні тисяч найманих працівників опинялися без роботи. Унаслідок

ПЕРІОДИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Назва періоду	Хронологічні межі
Стародавня історія	Близько 1 млн років тому — IV ст. н. е.
Середньовічна історія	V ст. н. е. — кінець XV ст.
Нова історія	I період: кінець XV — кінець XVIII ст. II період: кінець XVIII — початок XX ст.
Новітня історія	I період: 1914—1939 рр. II період: 1939 р. — початок XXI ст.

Пароплав «Принцеса» (США). 1859 р.

Парова сільськогосподарча машина XIX ст.

Маленькі робітники XIX ст.

? Яку інформацію про зміни в розвитку провідних країн світу в XIX ст. можна отримати за ілюстраціями?

цього кризи спричиняли численні соціальні протести й обумовлювали необхідність пошуку шляхів удосконалення існуючої економічної системи.

Зі становленням індустріального суспільства були пов'язані структурні зміни в економіці: якщо раніше її основою було сільське господарство, то тепер на перше місце вийшла промисловість. У сільському господарстві Великої Британії та північних штатів США, а згодом і в інших країнах почали застосовувати сільськогосподарські машини: багатолемішні плуги для обробітку землі, кінні сівалки для сівби, жниварки на кінній тязі для збирання зернових, кінні молотарки тощо. Втім, машини впроваджувалися в сільському господарстві набагато повільніше, ніж у промисловості.

Розвивалася торгівля, у якій чільне місце посіли порівняно дешеві фабрично-заводські товари, розраховані на масового споживача. У світовій торгівлі спостерігався поділ на провідні індустріальні країни Заходу, які були виробниками фабрично-заводської продукції та споживачами дешевої сировини, та країни, що стали ринками збуту цих товарів і постачальниками сировини. До останніх належали країни Сходу та Латинської Америки. Однак і в країнах Заходу темпи економічного розвитку були неоднаковими та суттєво відрізнялися.

3 ЗМІНИ В ПОЛІТИЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНОМУ ЖИТТІ. Визначальний вплив на політичне життя країн Заходу в другий період Нової історії мала Велика французька революція кінця XVIII ст., яка висунула ідеї свободи, рівності й братерства. Вона кинула виклик пануванню в країнах континентальної Європи «старого порядку», в основі якого були абсолютизм, поділ на стани та різні форми залежності підданих від держави. У країнах Заходу поступово затверджувалися основи правової держави, яка ґрунтувалася на принципах верховенства закону, політичних свобод і свободи підприємництва. Відбувалося становлення основ демократії з виборністю органів влади, загальним виборчим правом, поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову. У провідних країнах світу йшло поступове формування засад

Кришталевий палац, побудований у Лондоні в 1851 р. (зовнішній вигляд та інтер'єр). Архітектор Дж. Пакстон

громадянського рівноправ'я та парламентської демократії.

> **Громадянське рівноправ'я** — користування населенням певної держави однаковими правами й обов'язками у статусі її громадян.
>
> **Парламентська демократія** — форма здійснення народовладдя, за якої головним центрами зосередження законодавчої діяльності в країні є парламент.

Основними формами держави в країнах Західної Європи та Америки стали республіки (парламентські або президентські) і монархії (парламентські або конституційні). Процеси політичного розвитку країн відбувалися двома відмінними шляхами — реформ або революцій. У континентальній Європі перший представляла Велика Британія, другий — Франція.

Важливу роль у політичному житті держав стали відігравати політичні **партії** — добровільні об'єднання прихильників певних суспільних ідеалів. Їхньою метою було здобуття влади законним шляхом, через вибори, і реалізація своєї програми. Ідейні засади політичних партій ґрунтувалися на певних напрямках громадсько-політичної думки XIX ст., основними з яких були:

- **консерватизм** — сукупність ідейно-політичних течій, прихильники яких спиралися на ідеї традиції та спадковості в суспільному розвитку, виступали за збереження панівної ролі держави й церкви в житті суспільства, не сприймали революції та радикальні реформи. Консерватори прагнули зберегти старий політичний лад;
- **лібералізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників парламентського устрою, свободи приватного підприємництва й демократизації суспільного життя. Ліберали були прихильниками досягнення змін у суспільстві легальними (законними) засобами за допомогою реформ і виступали проти революцій як засобу розв'язання соціальних суперечностей;
- **радикалізм** — ідейно-політична течія, прихильники якої виступали за здійснення рішучих і глибоких змін у політичному й соціально-економічному житті. Незважаючи на велику різноманітність радикальних течій (анархізм, соціалізм, комунізм тощо), їх об'єднувало негативне ставлення як до старого — станового — устрою, так і до нового — буржуазного. Більшість радикалів були прихильниками насильницьких методів боротьби;
- **націоналізм** — ідейно-політична течія, що об'єднувала прихильників визнання пріоритету національного чинника в суспільному розвитку; XIX століття стало добою виникнення націоналізму. Ті, хто поділяв його ідеали, стояли в той час у перших рядах боротьби за здобуття поневоленими народами національної незалежності та створення власних держав.

У соціальному житті західного індустріального суспільства важливе значення мали **підприємці** та **наймані робітники**. Підприємці, яким належала провідна роль в економічному житті суспільства, були зацікавлені у здобутті можливості впливу на державну політику законними парламентськими методами. Вони виступали за ліквідацію залишків «старого порядку» та утвердження демократичних засад у державі.

На початку XIX ст. у країнах Заходу наймані робітники були безправною та соціально незахищеною верствою суспільства. Боротьба робітників за свої права стала одним із головних чинників, що визначав стабільність суспільства в країнах Заходу.

Упродовж XIX ст. було зруйновано традиційну станову систему поділу суспільства. Місце людини в ньому стало визначатися тим, чого вона досягла власними зусиллями.

XIX століття стало періодом розгортання процесів формування **націй**.

> **Нація** — велика група людей, пов'язаних спільними традиціями та звичаями, почуттям соціальної однорідності й спільними інтересами. Її визначальними ознаками зазвичай вважають спільні мову, релігію, традиції, історію, розуміння правди і кривди й більш-менш компактне територіальне розташування.

У Франції могутній імпульс цьому процесу надала революція 1789—1799 рр. У Німеччині та Італії утворення націй завершилося в другій половині XIX ст. після подолання політичної роздробленості та об'єднання країн. Набагато складніше цей процес відбувався в Австрійській імперії, де австрійці становили лише четверту частину населення

та здійснювали політику онімечування інших, переважно слов'янських народів, що населяли державу. Унаслідок поширення в західних країнах уявлень, що кожна нація має право бути вільною та жити власним політичним життям, **національне відродження** бездержавних народів стало важливою складовою суспільно-політичного життя західних країн XIX ст.

> **Національне відродження** — термін, який набув поширення в XIX ст. та уособлював процеси, пов'язані з пробудженням національної свідомості бездержавних народів Європи. За змістом і формою національне відродження фактично було націотворенням.

4 ЛЮДИНА В УМОВАХ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА.

У XIX ст. у Європі спостерігалося швидке зростання кількості населення. Із 1800 до 1900 р. цей показник збільшився із 190 млн до 420 млн осіб. Це стало можливим завдяки розвитку медицини, збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції, зменшенню смертності та збільшенню народжуваності, зростанню загального рівня життя.

Становлення індустріального суспільства в країнах Заходу спричинило зміни в житті людини. Якщо раніше переважна частина населення жила в селах і працювала біля землі, то відтепер стала збільшуватися кількість населення міст, де були розташовані фабрично-заводські підприємства. Наприкінці XIX ст. за кількістю міського населення всі країни Заходу випередила Велика Британія, де дев'ять із десяти жителів проживали в містах. В інших країнах Європи й Америки кількість населення міст також збільшувалася, але все одно в сільській місцевості залишалося близько 70—80 % жителів.

■ Відкриття залізниці Ліверпуль—Манчестер. Листівка 1830 р.

? Як поява залізничного транспорту вплинула на життя населення?

> **Урбанізація** — процес збільшення кількості міст і їх населення та посилення їхньої ролі в економічному й культурному житті суспільства.

Високим рівнем **урбанізації** характеризувалися промислові райони. Однак стрімке зростання кількості населення загострювало тут соціальні проблеми. Відсутність елементарних санітарних умов (водогонів, каналізацій) в оселях міської бідноти перетворювала їх на джерело можливих епідемій. Жахливі умови життя в перенаселених міських кварталах спричиняли те, що для багатьох місто ставало уособленням руйнації традиційних суспільних відносин і водночас сприятливим місцем для поширення радикальних ідей.

Ознакою XIX ст. в країнах Заходу стали значні за обсягами **міграції** людей, які вирушали до великих міст або інших країн у пошуках кращої долі. Міграційні процеси відбувалися у формі **еміграцій** та **імміграцій**.

> **Міграція** — переселення людей, переміщення капіталів усередині країни та за її межі.
>
> **Еміграція** — вимушене або добровільне переселення людей до інших країн з економічних, політичних або релігійних причин.
>
> **Імміграція** — в'їзд іноземців до країни на тривале або постійне проживання.

Зростання міст і кількості населення в першу чергу зумовили процеси, пов'язані з промисловою революцією та індустріалізацією. Так, у 1800 р. у Європі було лише 17 міст із населенням 100 тис. осіб, а загалом міське населення налічувало близько 5 млн жителів. У 1890 р. таких міст було вже 103, а загальна кількість міського населення збільшилася в шість разів. Населення чотирьох міст перевищило мільйон осіб: Лондон (із 1800 р.), Париж, Берлін, Відень. З'явилася загальна широка мережа великих і малих міст, а також густозаселені промислові райони (Рур у Німеччині), які поглинули сільські околиці.

Одним із джерел урбанізації була також міграція населення як усередині країни, так

■ В омнібусі. Художник М. Делондр, 1880 р.

■ Пробудження: суфражистки, що успішно відстоюють свої права на заході США, несуть факел свободи на схід. Листівка 1915 р.

і між країнами, континентами. Основний потік мігрантів спрямувався у великі промислові центри та США. Спочатку це були вихідці з Англії, Німеччини, Скандинавії. В останній третині XIX ст. основу емігрантів склали вихідці з Італії та країн Східної Європи. Крім США, люди з Європи вирушали і до Латинської Америки, і до колоній.

Велика французька революція кінця XVIII ст. започаткувала на Заході рух жінок за зрівняння їх у правах із чоловіками. Боротьба жінок за **емансипацію** тривала протягом усього XIX ст.

> **Емансипація** — звільнення від залежності, гніту; скасування обмежень, упередженого ставлення тощо. Емансипація жінок насамперед передбачала надання їм рівних із чоловіками прав у суспільному, трудовому й сімейному житті.

Першими розпочали боротьбу заміжні жінки Англії, які в 1882 р. домоглися права розпоряджатися своєю власністю. У 1886 р. англійський парламент прийняв закон, який дозволяв жінці після розлучення залишати дітей за собою. Проте найбільш тривалою стала боротьба за виборчі права жінки. Жінок, що боролися за виборчі права, принизливо називали **суфражистками**. Вони влаштовували мітинги й демонстрації, вчиняли бійки з поліцією та били вікна державних установ. Їх заарештовували й саджали у в'язниці. На початку XX ст. жіночий рух став більш організованим. В Англії його очолила Еммеліна Панкгорст (1858—1928). У 1914 р. виборчі права були надані жінкам скандинавських країн, Австралії та Нової Зеландії, у 1918 р. — Англії, у 1919 р. — Німеччини, у 1920 р. — США.

> **Суфражизм** — жіночій рух за надання жінкам рівних із чоловіками виборчих прав.

Суфражизм став попередником **фемінізму** — більш широкого руху жінок за свої права, який розгорнувся у XX ст.

> **Фемінізм** — суспільний рух, який виступає за рівні права жінки в усіх сферах життя, захист особливих потреб жінки, які пов'язані з їхніми фізіологічними відмінностями від чоловіків.

5 СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК. У XIX ст. під впливом економічних змін стрімко змінювалася і соціальна структура населення. У Новий час відкрилися нові можливості перед тими, чиї пращури не належали до титулованої знаті. Інтелект, освіченість, ділові якості, наполегливість — це не повний перелік якостей, які давали змогу досягти успіхів у житті. Старі стани швидко руйнувалися, а на їх основі поставали нові класи й групи; доводилося пристосовуватися і старим прошаркам суспільства. У другій половині XIX ст. проблема пристосування до нових умов гостро постала перед старою аристократією, життя якої було тісно пов'язане із селом, де перебували їхні земельні володіння та маєтки. Їх неквапливе життя різко контрастувало з активною діяльністю населення міст. Аристократія в більшості країн Європи ще зберігала спадкові привілеї, вона складала основу вищого чиновництва, дипломатів та офіцерів. Однак із формуванням

■ Втомлений. Художник Т. Фаєд, 1880 р.

■ Прачки прасують. Художник Е. Дега, 1884 р.

індустріального суспільства родова аристократія стрімко втрачала вплив у суспільстві. Так, в Англії в 1869 р. у палаті громад засідало 2/3 представників земельної аристократії, а вже через 40 років вони складали лише 1/3 депутатів.

Ті з представників старої аристократії, що усвідомили зміни, почали займатися підприємництвом, освоювати спеціальності, пов'язані з банківською сферою, засновувати промислові підприємства. Прагнучи зберегти владу й багатства, вони часто прагнули породичатися з власниками значних капіталів, які не належали до їхнього кола. У результаті такого поєднання формувався прошарок вищого класу, який уже не гребував займатися підприємницькою діяльністю.

Незважаючи на могутність вищого класу, помітного впливу в суспільстві останньої третини XIX ст. почав набувати середній клас. Він об'єднував різні прошарки суспільства — підприємців, службовців, людей «вільних професій» (інженери, лікарі, викладачі, юристи тощо). Вчені виділяють кілька основних ознак, за якими ту чи іншу людину можна віднести до середнього класу: стійке матеріальне становище, яке, однак, не дозволяє жити, не працюючи; освіченість; можливість наймати прислугу тощо. Вважається, що середній клас надає суспільству стабільності, оскільки він не прагне заволодіти чужим майном, як бідняки, і не викликає заздрості, як багаті.

Найбільшим за кількістю новим класом суспільства було робітництво, яке впродовж століття теж зазнало змін. Так, відбувалося його зростання (із 20 млн у 70-ті рр. XIX ст. до 40 млн у 1900 р.) і розшарування за рівнем доходів і кваліфікації. У найкращому становищі були висококваліфіковані робітники, яких називали робітничою аристократією. Вони складали приблизно п'яту частину робітництва. Прибуток деяких із них дорівнював доходу представників середнього класу. Їхні діти, як правило навчалися в школах і прагнули отримати спеціальність, яка б дозволяла їм працювати в конторах (офісах), а не на виробництві.

Основну масу робітництва складали чорноробі, які отримували мізерну платню. Будь-які негаразди — хвороба, нещасний випадок, старість, економічні кризи, які із середини XIX ст. стали регулярними, — ставили робітника та його родину у вкрай складне становище. Відсутність системи соціального забезпечення прирікала цих людей на жебрацьке існування.

Розвиток індустрії дав можливість залучати до праці на підприємстві жінок і дітей. На кінець століття жінки становили 15 % робітництва. Проте вони зазнавали дискримінації в оплаті праці, отримуючи ліше 30—50 % від заробітної плати чоловіків, були відсутні закони, які б захищали жінку від негативного впливу виробництва. Багато жінок працювали хатніми прислугами, ходили на поденну працю. Невздовзі з'явилися професії, які стали асоціюватися із жінкою: телефоністка, машиністка, секретарка.

У XIX ст. активно використовувалася й дитяча праця. Лише на кінець століття були прийняті закони, які обмежували або забороняли її.

■ Паркетники. Художник Г. Кайботт, 1875 р.

? Яку інформацію про умови праці представників різних професій у XIX ст. можна отримати за ілюстраціями (с. 10, 11)?

Слід зазначити, що в останню третину XIX ст. реальний дохід робітництва в країнах Європи зріс на 30—50 %. Це дало можливість краще харчуватися, одягатися і навіть витрачати гроші на розваги. Також відбулося скорочення робочого дня із 16—14 до 8—12 годин. У деяких країнах це було закріплено законодавчо.

6 КРАЇНИ СХОДУ. Сходом називають країни Азії та Африки, де в XIX ст. продовжували розвиватися **традиційні суспільства** мусульманської, індійсько-південноазіатської та китайсько-далекосхідної цивілізацій.

До них належала більшість населення світу. Ці цивілізації мали визначні досягнення в господарському, суспільно-політичному й культурному розвитку. Проте завдяки «виклику» європейців вони зазнавали значних змін — як позитивних, так і негативних.

> **Традиційне суспільство** — суспільство, у якому над людиною панують споконвічні традиції та звичаї, де людина не уявляє себе окремо від природи. Таке суспільство негативно налаштоване до сприйняття будь-яких новацій.

У XIX ст. країни Заходу, спираючись на свою економічну перевагу, посилили тиск на країни Сходу, стали руйнувати в них підвалини традиційних суспільств і ділити цей регіон на колонії, залежні держави та сфери впливу. Власниками найбільших колоніальних володінь були Велика Британія, Франція, Нідерланди. Країни Сходу розпочали національно-визвольну боротьбу проти колонізаторів, яка стала одним із важливих явищ світової історії XIX ст.

ВИСНОВКИ

■ У 9 класі ви вивчатимете другу частину історії Нового часу, що охоплює події кінця XVIII — початку XX ст.

■ У країнах Заходу цей період називають епохою модернізації. В економічному житті тут відбувалося становлення індустріального суспільства, що було пов'язане з розгортанням промислової революції.

■ У суспільно-політичному житті західних країн цього періоду визначальними були зміни, пов'язані з руйнацією «старого порядку» й затвердженням засад демократії.

■ Розвиток країн Сходу, де зберігалися традиційні суспільства, у XIX ст. відбувався під тиском країн Заходу, що економічно переважали, і поступового усвідомлення необхідності протидіяти йому.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Який період всесвітньої історії вивчається в 9 класі? **2.** Що таке індустріальне суспільство? **3.** Чим були спричинені кризи перевиробництва товарів? **4.** Що таке урбанізація? **5.** Які риси характерні для традиційного суспільства? **6.** Яка країна Європи стала в XIX ст. власником найбільших колоніальних володінь?

7. Які зміни відбулися в економіці західних країн у період становлення індустріального суспільства? **8.** Охарактеризуйте нові явища в політичному й соціальному житті країн Заходу в XIX ст. **9.** Як змінювалося життя людини в умовах індустріального суспільства? **10.** Які риси характеризують розвиток країн Сходу в другому періоді Нової історії?

11. Складіть у зошиті таблицю «Зміни в розвитку країн Заходу в XIX ст.».

Сфера життя	Які зміни відбулися

12. Покажіть на карті провідні країни Європи та світу, які ви вивчатимете цього року. Назвіть їх столиці. **13.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, яку роль відіграло «довге» XIX століття в поступальному розвитку людства.

14. Підготуйте есе за темою «Для чого ми вивчаємо історію».

§ 2—3. Початок Великої французької революції кінця XVIII ст.

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначити передумови та причини Великої французької революції кінця XVIII ст.; характеризувати погляди французьких просвітителів; розпочати аналіз подій революції за її періодами; аналізувати підсумки та історичне значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якими були характерні риси соціально-політичного розвитку Франції у XVIII ст.? **2.** Що таке Просвітництво? **3.** Якими були погляди просвітителів на суспільство й державу?

■ Людовік XVI із дружиною Марією-Антуанеттою та дітьми

1 ФРАНЦІЯ НАПРИКІНЦІ XVIII ст. На початку 80-х рр. XVIII ст. Франція була аграрною країною із 25-мільйонним населенням, серед якого 22 млн осіб становили селяни, 130 тисяч — духовенство, 140 тисяч — дворянство.

У сільському господарстві зберігалися давні традиційні відносини. Переважна більшість селян були особисто вільними, але земля, якою вони користувалися, належала сеньйорам. За неї селяни виконували численні грошові й натуральні повинності. У промисловості було поширене мануфактурне виробництво. Промислова революція у Франції ще не відбулася, машини на підприємствах використовували мало.

Активно розвивалася торгівля. Маючи великий флот, Франція отримувала значні прибутки від торгівлі з колоніями в Африці та Новому Світі. Розвитку внутрішньої торгівлі заважали митні кордони всередині країни, відсутність єдиної системи міри й ваги.

У 70-х рр. XVIII ст. економічне становище країни погіршилося. Війни в Європі, у яких брала участь Франція, зовсім спустошили скарбницю. Чимало французьких селян стали жебраками й волоцюгами. Час від часу спалахували «хлібні бунти», відбувалися виступи проти податкового гніту.

Населення Франції, як і раніше, зберігало становий поділ. Перші два стани — духовенство і дворянство — були привілейованими, не сплачували податків, мали право володіти землею та брати участь в управлінні державою. Разом вони складали близько 4 % населення, але в їхній власності перебувала третина всіх земель. До третього, непривілейованого стану належали всі інші верстви населення — селяни, ремісники, наймані робітники, буржуа. Вони сплачували податки й не мали політичних прав. Існуючий поділ на стани не відповідав дійсності. У складі духовенства було вище духовенство, що володіло величезними землями, і нижче духовенство, яке наближалося до третього стану.

СТАНИ ФРАНЦУЗЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

<table>
<tr><th colspan="2">Перший стан</th><th>Другий стан</th><th colspan="2">Третій стан</th></tr>
<tr><td colspan="2">Привілейовані</td><td colspan="3">Непривілейований</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">Духовенство</td><td rowspan="2">Дворянство</td><td>Селянство</td><td>Ремісництво</td></tr>
<tr><td>Наймані робітники</td><td>Буржуа</td></tr>
<tr><td colspan="3">Не сплачували податків.
Наділені політичними правами</td><td colspan="2">Сплачували податки.
Позбавлені політичних прав</td></tr>
</table>

■ Читання книжок Вольтера в салоні мадам Жофрен. Художник Ш. Г. Лемон'є, 1775 р.

■ Дені Дідро

Відрізнялося також становище заможного придворного дворянства та простого службового. Із третього стану вийшла буржуазія — банкіри, судновласники, підприємці, купці, юристи та ін. Проте вони не мали жодного впливу на справи в державі.

За політичним устроєм Франція залишалася абсолютною монархією. Існуючий державний і суспільний устрій країни називали «**старим порядком**», в основі якого було поєднання абсолютизму зі становими привілеями духовенства й дворянства. За правління короля **Людовіка XVI** (1774—1792 рр.) ситуація у Франції вимагала рішучих дій центральної влади. Новий генеральний контролер (міністр) фінансів Жак Тюрго запропонував королю програму реформ, яка передбачала залучення духовенства й дворянства до сплати податків, ліквідацію всіх феодальних прав сеньйорів щодо селян, внутрішніх митниць, ремісничих цехів тощо. Проте під тиском прибічників «старого порядку» реформи не були втілені в життя, а сам міністр пішов у відставку.

■ Жан-Жак Руссо

2 ФРАНЦУЗЬКЕ ПРОСВІТНИЦТВО. Французькі просвітителі своєю критикою «старого порядку» багато зробили для усвідомлення різними верствами населення необхідності здійснення змін у країні. **Вольтер** (псевдонім мислителя Франсуа Марі Аруе) (1694—1778) засуджував абсолютизм, однак вважав владу освіченого монарха корисною для країни. Найбільш справедливим суспільним устроєм, на його думку, був той, що забезпечував для всіх три основні ідеали — свободу, рівність у правах і повагу до приватної власності. Католицьку церкву Вольтер рішуче засуджував, але вважав, що релігію необхідно зберегти для утримання народу в покорі.

Рішуче засуджував абсолютизм **Шарль-Луї Монтеск'є** (1689—1755). Найкращим державним устроєм він вважав конституційну монархію з розподілом влади на законодавчу, виконавчу й судову. Держава, на думку мислителя, мала забезпечити

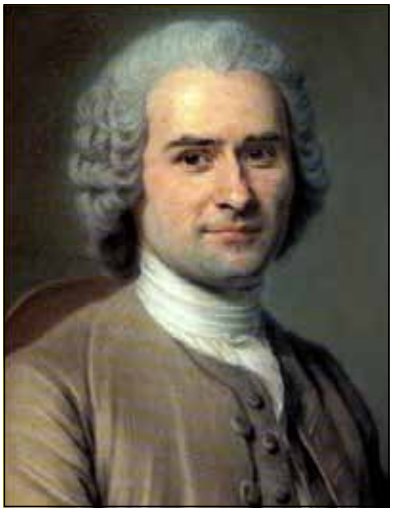

■ Шарль-Луї Монтеск'є

■ Відкриття Генеральних штатів 5 травня 1789 р. Художник О. Кудер, 1839 р.

■ Узяття Бастилії 14 липня 1789 р. Художник Ж.-П. Уель, 1789 р.

? Використовуючи матеріал параграфу та ілюстрації розкажіть про зображені на них події.

свободу слова, друку, зборів, віротерпимість, рівність усіх перед законом і недоторканність приватної власності. Він наполягав на необхідності відокремлення церкви від держави.

Дені Дідро (1713—1784) був прихильником обмеженої монархії й також засуджував абсолютизм. Він виступав за усунення майнової нерівності, віротерпимість, недоторканність приватної власності та «економічну свободу». Д. Дідро визнавав існування Бога, але критикував існуючу релігію й церкву, наполягаючи на створенні нової «природної релігії».

На відміну від інших просвітителів, **Жан-Жак Руссо** (1712—1778) взагалі відкидав можливість збереження монархії та виступав за створення демократичної республіки дрібних власників. Він вважав, що всі люди мають бути рівними в правах, а розміри приватної власності необхідно обмежити. Ж.-Ж. Руссо не сприймав католицьку церкву, однак визнавав необхідність релігії як основи людської особистості.

3 ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ.

Наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Францію охопила гостра економічна, соціальна й політична криза. Зростали ціни, збільшувалося безробіття, а неврожай 1788 р. викликав у країні голод.

Революція — докорінні зміни в розвитку якихнебудь явищ природи, суспільства або пізнання світу.

На скликаних у 1787 р. Людовіком XVI зборах нотаблів було прийнято рішення запровадити в країні загальний земельний податок з усіх станів. Однак паризький парламент відмовився затвердити це рішення та запропонував королю

СКЛАД ГЕНЕРАЛЬНИХ ШТАТІВ (5 ТРАВНЯ — 17 ЧЕРВНЯ 1789 Р.)

1098 депутатів		
Перший стан	**Другий стан**	**Третій стан**
291 депутат	250 депутатів	557 депутатів
84 представники вищого духовенства, інші — від нижчого духовенства (сільські кюре)	Близько 60 представників вищого дворянства, інші — середнє й дрібне дворянство	Адвокати, нотаріуси, лікарі, торговці, ремісники й невелика група сільських господарів
Один голос від стану		

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із книги англійського економіста А. Юнга «Мандрівка Францією» (1787 р.)

10 червня. Перебуваючи в Пейраці (містечко у Провансі, на півдні Франції), ми зустріли багато жебраків. В усіх селянок — і жінок, і дівчат — немає панчох і взуття, а в селян під час роботи немає на ногах дерев'яного або будь-якого іншого взуття. Ці злидні помітно послаблюють народний добробут…

Становище бідноти, яке примушує її утримуватися від використання шкіряних і вовняних виробів, необхідно визнати лихом, яке може спричинити надзвичайно серйозні наслідки.

Хіба може квітнути країна, головною турботою якої є прагнення зекономити на споживанні готових товарів і виробів мануфактур?

? **1.** На що звернув увагу автор, відвідавши Францію напередодні революції? **2.** Яких висновків дійшов автор на підставі побаченого?

зібрати для цього **Генеральні штати** (вищі станово-представницькі дорадчі збори у Франції), які не скликалися з 1614 р.

5 травня 1789 р. у Версальському палаці Людовік XVI відкрив засідання Генеральних штатів і наказав депутатам затвердити нові податки. Однак депутати третього стану виступили проти традиції голосувати за станами («один стан — один голос»), наполягаючи на рівному та спільному голосуванні всіх депутатів. Депутатів третього стану підтримали деякі представники привілейованих верств.

17 червня 1789 р. Генеральні штати проголосили себе Національними зборами, що представляли інтереси всіх французів. Коли Людовік XVI наказав зачинити залу засідань, депутати Національних зборів 20 червня 1789 р. зібралися в залі для гри в м'яч і заприсяглися, що не розійдуться, поки не підготують конституцію країни. Ця подія вважається початком **Великої французької революції** кінця XVIII ст.

9 липня 1789 р. Національні збори проголосили себе Установчими, підкресливши цим свій намір закласти підвалини нового державного ладу у Франції. Тим часом у Парижі стали поширюватися чутки, що Установчі збори буде розігнано, навколо міста зосереджуються війська, а гармати королівської фортеці-в'язниці Бастилії націлені на міські квартали. На вулицях розпочалися стихійні мітинги. 14 липня 1789 р. озброєний натовп парижан захопив і зруйнував Бастилію, яку вважали символом абсолютизму.

Упродовж наступних двох-трьох тижнів революційна хвиля з Парижа швидко поширилася на провінції.

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Дата	Період
20 червня 1789 — 10 серпня 1792 р.	Початок революції
10 серпня 1792 — 2 червня 1793 р.	Повалення монархії та встановлення республіки
2 червня 1793 — 27 липня 1794 р.	Якобінська диктатура
27 липня 1794 — 9 листопада 1799 р.	Термідоріанський режим

■ Французький триколор

ЦІКАВІ ФАКТИ

Коли герцог де Ліанкур, головний хранитель гардеробу короля, доповів Людовіку XVI про захоплення парижанами Бастилії, той вигукнув: «Але ж це бунт!». «Скажіть краще — революція, сір!» — відповів йому герцог. Людовік XVI вирішив піти на поступки повсталим, наказав відкликати війська з-під Парижа та визнав Установчі збори. Король відвідав Париж, де з'явився з трикольоровою кокардою (стрічкою на капелюсі) у нових національних кольорах: червоний і синій були кольорами паризького герба, а білий — кольором Бурбонів.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Декларації прав людини і громадянина»

Представники французького народу… прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини…

I. Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах…

II. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такими є свобода, власність, безпека та опір гнобленню.

III. Джерело всієї верховної влади завжди перебуває в нації…

IV. Свобода полягає в праві робити все, що не шкодить іншому…

V. Закон може забороняти лише дії, шкідливі для суспільства. Усе, що не заборонено законом, дозволено…

VI. Закон є виразом загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через представників брати участь у виданні законів. Закон має бути рівним для всіх.

VII. Ніхто не може бути обвинувачений, затриманий або заарештований інакше, ніж у випадках, визначених законом…

IX. …Людина вважається невинною доти, доки її не оголосять винною…

X. Ніхто не має відчувати утисків у висловлюванні власних думок…

XVI. Оскільки власність є непорушним і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у випадку встановленої законом незаперечної суспільної необхідності…

? **1.** Хто, за документом, вважався джерелом верховної влади? **2.** Які невід'ємні природні права людини проголошувалися в документі? **3.** Чи можна вважати, що «Декларація…» закладала у Франції підвалини правової держави? Чому?

4 ЗАКОНОДАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ. Протягом 1789—1791 рр. Установчі збори здійснили важливі заходи щодо змін у системі організації державної влади у Франції. 4—11 серпня 1789 р. під тиском селянських виступів було прийнято декрети про скасування багатьох феодальних повинностей.

26 серпня 1789 р. Установчі збори прийняли **«Декларацію прав людини і громадянина»**. Вона стала важливим документом, в основі якого були ідеї французьких просвітителів про невід'ємні природні права людини.

5 ЗАГОСТРЕННЯ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ. Економічна ситуація у Франції залишалася складною. Зростали ціни, не вистачало хліба, збільшувалася кількість безробітних. Робітники влаштовували страйки, бунти поширилися навіть на армію. У ніч із 20 на 21 червня 1791 р. король Людовік XVI здійснив невдалу спробу втекти за кордон, але його затримали та повернули до Парижа. Місто охопили антимонархічні виступи.

Досить складною була ситуація в районі північно-східного кордону країни, де зосереджувалися вірні королю війська й дворяни-емігранти, що втекли з Парижа. Наприкінці серпня 1791 р. Австрія та Пруссія оголосили Пільницьку декларацію про спільні дії в боротьбі проти революційної Франції.

З вересня 1791 р. Установчі збори прийняли першу в історії Франції Конституцію, згідно з якою країна стала конституційною монархією. Вища законодавча влада надавалася однопалатним Законодавчим зборам, виконавча — королю та міністрам, яких він призначав, судова — суддям, яких обирали виборці. Право обирати надавалося лише «активним громадянам» — чоловікам віком від 25 років, які жили в певній місцевості не менше року, сплачували

СКЛАД ЗАКОНОДАВЧИХ ЗБОРІВ (1 ЖОВТНЯ 1791 — 20 ВЕРЕСНЯ 1792 Р.)

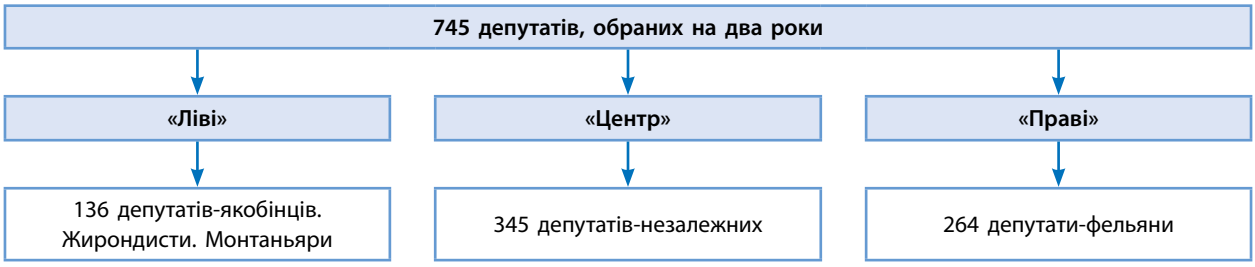

■ Штурм палацу Тюїльрі 20 серпня 1792 р. Художник Ж. Дюплесі-Берто, 1793 р.

■ Руже де Ліль співає «Марсельєзу». Художник І. Пільс, 1849 р.

податок у розмірі не менше ніж платня за три робочі дні й не були ні в кого за служника. 1 жовтня 1791 р. розпочали роботу нові Законодавчі збори, у яких узяли участь політичні об'єднання, що існували на той час у Франції.

У суспільно-політичному житті Франції цього часу важливу роль відігравали **політичні клуби**. Із 1789 р. в бібліотеці монастиря Святого Якоба збирався «Клуб друзів конституції», членів якого називали **якобінцями**. У Законодавчих зборах учасники клубу розділилися на поміркованих республіканців, яких називали **жирондистами** (за назвою департаменту Жиронда, звідки походила більшість із них), та **монтаньярів** (буквально «горців», оскільки вони сиділи у верхній частині зали засідань) — радикальних республіканців, прихильників рішучих змін. Із 1791 р. в монастирі фельянів збиралися прихильники конституційної монархії, яких називали **«Клуб фельянів»**.

У Законодавчих зборах фельянів витіснили на другий план жирондисти й ті, хто їх підтримував. Із жирондистами пов'язані важливі події цього періоду революції.

У лютому 1792 р. воєнний союз Австрії та Пруссії започаткував **першу антифранцузьку коаліцію** (1792—1797 рр.). У відповідь на це 20 квітня 1792 р. Законодавчі збори оголосили війну Австрії. Спалахнули революційні війни Франції з коаліціями європейських держав, що виступали проти неї. Початок воєнних дій був для французів невдалим. Більшість французьких офіцерів перейшли на бік ворога, австро-прусські війська розгорнули **інтервенцію** на територію Франції.

> **Інтервенція** — втручання однієї чи кількох держав у внутрішні справи іншої держави. Інтервенція буває військова, економічна та дипломатична.

У цих умовах Законодавчі збори звернулися до всього населення країни із закликом «Вітчизна в небезпеці!». Після цього до революційної армії для захисту Вітчизни вступили тисячі добровольців.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Кожний батальйон добровольців мав власні прапор, гімн і форму. Особливу популярність серед парижан, а згодом усіх французів, здобув гімн загону з Марселя — «Марсельєза», слова й музику до якого написав військовий інженер Руже де Ліль. Згодом «Марсельєза» стала національним гімном Франції.

■ Емблема «Клубу фельянів» із девізом «Неподільність та єдність Республіки»

ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ XVIII СТ.

ВИСНОВКИ

■ Початок Великої французької революції кінця XVIII ст. був спричинений загостренням соціальних суперечностей у країні, абсолютизмом і підтримуваним ним «старим порядком».

■ Важливими здобутками першого періоду революції стали ліквідація феодальних порядків, закріплення прав і свобод у «Декларації прав людини і громадянина», прийняття першої Конституції 1791 р., установлення у Франції конституційної монархії.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Які верстви населення належали до третього стану? **2.** Що було в основі «старого порядку» у Франції? **3.** Хто з французьких просвітителів висунув ідею поділу влади на три гілки? **4.** Коли було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? **5.** Яку форму правління закріплювала у Франції Конституція 1791 р.? **6.** Які країни утворили першу антифранцузьку коаліцію?

7. Охарактеризуйте становище Франції наприкінці XVIII ст. і визначте причини революції. **8.** Порівняйте погляди французьких просвітителів на державний устрій, права людини, приватну власність, релігію та церкву. **9.** Охарактеризуйте основні події періоду початку революції. **10.** Проаналізуйте законодавчу діяльність Установчих зборів. **11.** У чому полягало загострення ситуації у Франції? Якими були його причини і прояви?

12. Покажіть на карті події, пов'язані з початком Великої французької революції кінця XVIII ст., та опишіть їх. **13.** Проведіть дискусію за проблемою «Чи могла Франція уникнути революції?». **14.** Розпочніть складання в зошиті таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.».

Період	Основні події	Результати

15. Напередодні революції у Франції генеральний комісар флоту М.-Л. Моле попереджав Ж. Неккера: «Не треба чекати, щоб Генеральні штати почали у вас вимагати або вам наказувати: потрібно поспішати з власною пропозицією їм усього, що лише може бути предметом прагнень розсудливих людей у розумних межах як влади, так і прав нації». Яким є ваше ставлення до наведеної думки? Чи могла її реалізація запобігти вибуху революції в країні? Поясніть свою точку зору.

§ 4. Завершення Великої французької революції

1 ПОВАЛЕННЯ МОНАРХІЇ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ РЕСПУБЛІКИ. У складній ситуації, коли французи зазнавали поразок, загальне обурення викликала інформація про те, що королева Марія-Антуанетта таємно передала австрійцям воєнні плани жирондистів. 10 серпня 1792 р. в Парижі спалахнуло повстання. 20-тисячний натовп захопив королівський палац. За наполяганням Комуни Парижа (міського управління столиці) Законодавчі збори прийняли рішення про позбавлення короля влади та скликання нового вищого органу влади — **Національного конвенту** (зборів) для прийняття нової конституції. Людовіка XVI було заарештовано й ув'язнено. Результатом повстання 10 серпня 1792 р. стала ліквідація монархії у Франції.

Між тим війська антифранцузької коаліції розгортали наступ на Париж. Ситуація стала критичною. У Парижі оголосили масовий набір добровольців. Одночасно із цим натовп розгромив в'язниці та перебив «ворогів Вітчизни», що там перебували. Ця «революційна самооборона», як називали ці дії, започаткувала у Франції **терор.**

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: завершити аналіз подій революції за її періодами; визначити характерні риси якобінської диктатури та термідоріанського режиму як політичних режимів; з'ясувати підсумки та історичне значення Великої французької революції кінця XVIII ст.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке республіка? **2.** Які риси характерні республіканській формі правління? **3.** Хто з французьких просвітителів виступав за встановлення в країні республіки?

Марія-Антуанетта з трояндою. Художниця Е. Віже-Лебрен, 1783 р.

Терор — політика залякування, придушення політичних противників насильницькими методами.

20 вересня 1792 р. поблизу селища Вальмі на півночі країни, французи здобули першу перемогу над прусською армією. Цього ж дня в Парижі зібрався Національний конвент, який своїм першим актом від 21 вересня 1792 р. проголосив Францію республікою. Це започаткувало період **Першої республіки.**

Ситуація в Конвенті була дуже хиткою. Жирондисти вважали, що встановлення республіки, завоювання політичних свобод стало завершенням революції, і намагалися зупинити її. Незалежні до травня 1793 р. переважно підтримували жирондистів. Монтаньяри обстоювали інтереси тих, хто прагнув продовження революції. Лідерами монтаньярів стали **Жорж Жак Дантон** (1759—1794) і **Максиміліан Робесп'єр** (1758—1794).

За наполяганням депутатів-монтаньярів Конвент звинуватив Людовіка XVI у зраді та засудив до смертної кари. 21 січня 1793 р. короля стратили, а в жовтні позбавили життя його дружину Марію-Антуанетту. Ці події спричинили те, що кількість країн — учасниць антифранцузької коаліції значно збільшилася. Навесні 1793 р. її війська перейшли в наступ, а французи стали відступати.

СКЛАД НАЦІОНАЛЬНОГО КОНВЕНТУ
(20 ВЕРЕСНЯ 1792 — 29 ЖОВТНЯ 1795 Р.)

749 депутатів

«Ліві»	«Центр»	«Праві»
Близько 113 депутатів-монтаньярів	Близько 500 депутатів-незалежних	Близько 165 депутатів-жирондистів

Санкюлот. Художник Л.-Л. Буальї, 1792 р.

2 ВСТАНОВЛЕННЯ ЯКОБІНСЬКОЇ ДИКТАТУРИ. ПОЛІТИКА ЯКОБІНЦІВ.

Поразки на фронтах поєднувалися з ускладненням внутрішнього становища у Франції. Порушення господарських зв'язків викликало нестачу продуктів. Паризькі **санкюлоти** вимагали обмежити ціни на хліб. Монтаньяри, яких тепер вважали справжніми якобінцями, закликали розправитися з винними в погіршенні ситуації «зрадниками», тобто жирондистами, і вимагали створення сильної виконавчої влади в центрі. Зростанню напруження сприяло контрреволюційне селянське повстання у провінції Вандея, викликане примусовим набором солдатів.

Санкюлоти («безштанні», «голодранці») — презирливе прізвисько, яке використовувалося аристократією щодо міської бідноти. У період якобінської диктатури ця назва поширилася на революційно налаштованих громадян.

31 травня — 2 червня 1793 р. в Парижі відбулося повстання, унаслідок якого монтаньяри-якобінці захопили владу та вигнали з Конвенту жирондистів. Незабаром лідерів жирондистів було страчено. У країні встановилася якобінська **диктатура.**

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декрету про безоплатне знищення феодальних прав (17 липня 1793 р.)

Представники французького народу… прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини…

I. Усі попередні сеньйоріальні податки й оброки, пов'язані з феодальними правами, як постійні, так і випадкові… ліквідуються безоплатно…

V. Колишні сеньйори… та інші власники документів, що встановлюють або підтверджують права, скасовані цим декретом або декретами, виданими попередніми зборами, повинні надати їх у тримісячний термін після оприлюднення цього декрету до секретаріату місцевого муніципалітету…

VI. Особи, викриті в тому, що вони умисно приховували наявність документів або їхніх копій… караються п'ятьма роками каторги…

? **1.** Яке значення мала поява цього Декрету? **2.** Висловіть власне ставлення до методів, які встановлював Конвент для реалізації свого рішення.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, що спирається на силу й певну державну структуру.

Функції уряду Франції став виконувати Комітет громадянського порятунку з 11 осіб, очолюваний Робесп'єром. Своєю метою він вважав порятунок революції за будь-яку ціну. 24 червня 1793 р. Конвент прийняв нову Конституцію, яка закріпила республіканську форму правління та запровадила загальне виборче право. Однак в умовах війни якобінці вважали недоцільним запроваджувати ці зміни.

Важливе значення мало прийняття якобінським Конвентом 17 липня 1793 р. Декрету про безоплатне знищення феодальних прав.

Якобінці реорганізували армію, і вже восени 1793 р. вона перейшла в наступ. Було звільнено всю територію Франції. При звільненні від англійців Тулона відзначився капітан артилерії Наполеон Бонапарт.

У липні 1793 р. дворянка Шарлотта Корде, щоб помститися за двох загиблих родичів, убила одного з лідерів якобінців Жана Поля Марата. Це стало приводом для активізації терору проти «ворогів революції». 17 вересня 1793 р. було прийнято Декрет про «підозрілих», за яким можна було заарештовувати всіх,

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Жорж Жак Дантон до початку революції працював адвокатом у королівському суді, де здобув популярність своїм ораторським талантом. У роки революції він став якобінцем, був помічником прокурора Комуни Парижа, одним з організаторів якобінського терору. Проте масштаби терору злякали Ж. Ж. Дантона, який у 1793 р. виступив за його припинення. Радикальні якобінці, очолювані Робесп'єром, звинуватили його за це у зраді. Розповідають, що коли Ж. Ж. Дантона везли до місця страти, він звернувся до М. Робесп'єра зі словами: «До скорої зустрічі, незабаром ти вирушиш за мною!».

ЦІКАВІ ФАКТИ

Якобінці вважали проголошення Франції республікою початком нової ери й запровадили нове літочислення за роками республіки. Роки позначалися римськими цифрами: 1789—1791 рр. — I, II, III роки Свободи, 1792 р. — I рік Республіки, 1793 р. — II рік Республіки тощо. Якщо потрібно було назвати дату події, яка відбулася до цього, то казали «така-то дата за арабським стилем». Нова ера починалася 22 вересня 1792 р. і поділялася на 12 місяців із 30 днів, назви яких відповідали явищам природи та сільськогосподарським роботам. Осінні місяці — вандем'єр («виноградний»), брюмер («туманний»), фрімер («морозний»); зимові — нівоз («сніговий»), плювіоз («дощовий»), вантоз («вітряний»); весняні — жерміналь («проростаючий»), флореаль («квітучий»), преріаль («лучний»); літні — мессідор («жнивний»), термідор («спекотний»), фрюктідор («родючий»). Днем відпочинку був кожний десятий день. Існувало п'ять святкових днів — Генія, Праці, Подвигів, Нагород та Суспільної думки. Революційний календар діяв у Франції до 1 січня 1806 р.

Жорж Жак Дантон

■ Страта М. Робесп'єра 28 липня 1794 р.

? Чому, на вашу думку, було страчено М. Робесп'єра?

■ Максиміліан Робесп'єр

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Максиміліан Робесп'єр був адвокатом. Свою політичну діяльність він розпочав депутатом Генеральних штатів від третього стану. М. Робесп'єр був першим за кількістю голосів депутатом від Парижа, обраним до Конвенту, де став одним із лідерів монтаньярів. Народ захоплювався його чесністю та називав «Непідкупним». Однак прагнення побороти тиранію робило М. Робесп'єра надзвичайно жорстоким до тих, кого він вважав перешкодою на цьому шляху

кого вважали прихильниками тиранії. За ним було страчено тисячі французів.

До ворогів революції зараховували не лише дворян, прибічників монархії, а й жирондистів. Один із керівників жирондистів перед стратою сказав: «Революція... пожирає власних дітей». Для боротьби зі зростанням цін під тиском санкюлотів 29 вересня 1793 р. Конвент прийняв Декрет про «загальний максимум», яким обмежив ціни на зерно, борошно, сіль, мило тощо й одночасно зумовив збільшення заробітної плати робітникам. Продукти швидко зникли з прилавків.

Якобінці навіть спробували створити для французів нову релігію — культ Розуму й Вищої істоти, усіляко висміюючи при цьому християнство та його прибічників. Однак ці наміри повністю провалилися.

24 червня 1794 р. французька армія здобула вирішальну перемогу над австрійцями під Флерюсе в Бельгії. Франція переконливо перемагала у війні проти першої антифранцузької коаліції. Зовнішня загроза зникла, і якобінці опинилися наодинці з народом, який зневірився в їхній політиці та прагнув припинення терору.

■ Убивство Ж. П. Марата Шарлоттою Корде. Художник П. Бодрі, 1860 р.

? Як художник зобразив убивство одного з лідерів якобінців? Що, на вашу думку, він прагнув сказати своєю картиною?

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Декрету про «підозрілих» (17 вересня 1793 р.)

...Вважаються «підозрілими»:

I. Ті, хто своєю поведінкою, своїми зв'язками, своїми міркуваннями або писаннями проявили себе прихильниками тиранії...

II. Ті, хто не зможе представити... пояснення про свої засоби існування та виконання громадянських обов'язків...

IV. Ті з колишніх дворян, ураховуючи чиновників, дружин, батьків, матерів, синів або дочок та агентів-емігрантів, хто не проявляв постійно своєї відданості революції...

? **1.** Дайте оцінку наведеного документа з точки зору панування права й принципів революційної доцільності. **2.** Чи можна стверджувати, що Декрет сприяв розгортанню терору у Франції? Чому?

27 липня 1794 р. (якобінці дали цьому місяцю нову назву — термідор» у Конвенті сформувалася більшість противників політики якобінців. Робесп'єра та його прибічників заарештували, а наступного дня стратили. Унаслідок **термідоріанського перевороту**, як називають цю подію, режим якобінської диктатури у Франції було ліквідовано.

3 ТЕРМІДОРІАНСЬКИЙ РЕЖИМ. Термідоріанці, прагнучи здобути популярність серед народу, скасували Декрет про «підозрілих». До Конвенту повернули вцілілих жирондистів, помилували вандейських бунтівників. Однак фактично розпочався терор проти якобінців, із яких сотні було страчено або ув'язнено. Якобінський клуб і народні товариства припинили діяльність.

У своїй політиці термідоріанці не намагалися відновити дореволюційний «старий порядок». Вони лише відмовлялися від якобінського радикального варіанта перебудови суспільства та прагнули захистити інтереси поміркованих верств нової знаті, яка сформувалася у Франції за роки революції. Термідоріанці виступали за республіканську форму правління, недоторканність приватної власності та свободу підприємництва. Прості парижани були незадоволені їхньою політикою.

Навесні 1795 р. в Парижі відбулися два великі повстання санкюлотів, що пройшли під гаслом «Хліба і Конституції 1795 р.!». Обидва виступи були жорстоко придушені, а сотні їх учасників страчені.

22 серпня 1795 р. Конвент прийняв нову Конституцію. Вона зберігала республіку, але скасовувала загальне виборче право, відновлюючи двоступеневу систему виборів 1791 р. і майновий ценз виборців. Нова Конституція розлютила прибічників монархії, і вони спробували захопити владу. На початку жовтня

■ Наполеон під час державного перевороту 18 брюмера 1799 р. в Сент-Клод. Художник Ф. Буше, 1840 р.

ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ

Наполеон Бонапарт був сином небагатого корсиканського дворянина. Здобувши воєнну освіту, він розпочав службу у французькій армії підпоручиком (молодший офіцерський чин), не маючи перспектив для успішної кар'єри. Можливість піднятися вгору йому дали революційні війни й допомога брата М. Робесп'єра — Огюстена. Після приходу до влади термідоріанців його усунули від служби за зв'язки з якобінцями. Однак кар'єра Н. Бонапарта відновилася, коли в ситуації загальної розгубленості він допоміг термідоріанцям придушити бунт роялістів 1795 р. в Парижі. Вдячна Директорія призначила його командувачем гарнізону Парижа, а згодом — італійської армії. Блискучий злет Наполеона Бонапарта від підпоручика до імператора перетворив його на кумира та взірець для наслідування.

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ ТЕРМІДОРІАНСЬКОГО РЕЖИМУ (26 ЖОВТНЯ 1795 — 9 ЛИСТОПАДА 1799 Р.)

Законодавчий корпус (750 депутатів, обраних на три роки до двох палат)

Рада п'ятисот	**Директорія**	**Рада старійшин**
Нижня палата — 500 депутатів віком понад 30 років	Виконавча колегія з п'яти осіб віком понад 40 років	Верхня палата — 250 депутатів віком понад 40 років

■ Поль Баррас

■ Наполеон у Єгипті. Художник Ж.-Л. Жером, 1867 р.

1795 р. вони підняли повстання в Парижі. Рятівником Конвенту став генерал Наполеон Бонапарт, який за допомогою артилерії придушив виступ. 26 жовтня 1795 р. Конвент передав владу новим органам управління, сформованим за Конституцією 1795 р., — Законодавчому корпусу та Директорії.

Головну роль у Директорії відігравав **Поль Баррас** (1755—1829), який був одним з організаторів термідоріанського перевороту. Чотирирічна доба правління Директорії сприяла зміцненню впливу в країні банкірів і підприємців. Однак у багатьох французів її політика викликала незадоволення: ціни в цей період зросли у 230 разів, а заробітна плата — лише в 63 рази. Проте повернення «старого порядку» вони також не бажали.

■ Наполеон на мосту в Арколі. Художник А.-Ж. Гро, 1801 р.

? Чому, на вашу думку, художники вирішили зберегти пам'ять для нащадків саме про ці моменти із життя Наполеона?

4 ВІЙНИ ДИРЕКТОРІЇ. ПЕРЕВОРОТ 18 БРЮМЕРА. У період Директорії Франція здобула вирішальну перемогу над першою антифранцузькою коаліцією. Війна з її боку в цей період набула загарбницького характеру. Було захоплено лівий берег Рейну та Бельгію, Голландію перетворили на «дочірню», залежну від французів Батавську республіку. Навесні 1796 р. командувачем французької армії для походу до зайнятої австрійцями Північної Італії було призначено генерала **Наполеона Бонапарта** (1769—1821).

Зміцнивши боєздатність армії, молодий генерал провів блискучу воєнну кампанію, швидко розгромив австрійців і захопив усю Італію. На карті Апеннінського півострова з'явилися нові державні утворення, залежні від Франції, були скасовані феодальні порядки, розширено виборче право тощо. Перша антифранцузька коаліція внаслідок італійського походу 1796—1797 рр. розпалася.

Головним ворогом Франції залишалася Велика Британія. Наполеон вирішив захопити Єгипет, а звідти рушити на Індію — найбагатшу британську колонію. Під час єгипетського походу 1798—1799 рр. Наполеон захопив Єгипет, однак був відрізаний від Франції ескадрою англійського адмірала **Горація Нельсона**, яка знищила французький флот в Абукірській бухті поблизу Александрії.

ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ ТА КОНСУЛЬСТВА

У цей час у Парижі готувалася змова проти Директорії, яку її учасники розраховували використати для захоплення влади. Дізнавшись про ситуацію на батьківщині, Наполеон залишив армію в Єгипті та повернувся до Франції. Він мав свої плани щодо зміни влади в Парижі. 9 листопада 1799 р. (18 брюмера за революційним календарем) у столиці відбувся державний переворот. Оточивши залу засідань військами, Н. Бонапарт примусив Законодавчий корпус затвердити рішення про розпуск Директорії та передачу влади трьом консулам — Е.-Ж. Сійєсу, П. Роже-Дюко та Н. Бонапарту.

Про переворот 18 брюмера, який став завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст. Наполеон Бонапарт сказав: «Ми довели до кінця роман революції, тепер необхідно подивитися, що в ньому є реального».

5 ПІДСУМКИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ КІНЦЯ XVIII ст.

Велика французька революція кінця XVIII ст. мала величезний вплив не лише на Францію, а й на всі країни Заходу. Розпочаті нею соціальні потрясіння багато в чому визначали історію Європи XIX ст.

Адмірал Горацio Нельсон. Художник Л. Ф. Еббот, 1799 р.

■ Декларація прав та обов'язків людини та громадянина за конституцією Французької республіки, 1795 р.

Унаслідок революції у Франції було усунено перешкоди для її поступального соціально-економічного розвитку — ліквідовано «старий порядок», абсолютизм, становий поділ суспільства й залишки феодальних відносин у сільському господарстві. Завдяки революції сформувалося уявлення про націю як носія державної влади, що має право самостійно вирішувати свою долю. Це сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби бездержавних народів Європи та Латинської Америки. Завдяки революції вперше на державному рівні було заявлено та закріплено природні невід'ємні права людини й громадянина, що сприяло початку формування правової держави та громадянського суспільства.

Революція також дала досить жорстокі уроки. Зокрема, вона унаочнила небезпеку перебудови суспільства шляхом насильства, небезпеку терору та перетворення його на універсальний засіб розв'язання соціальних проблем.

Унаслідок революції у Франції встановилася республіканська форма правління. Незважаючи на постійну боротьбу за владу, у країні поступово утверджувалася зверхність представницьких органів влади. Із часом парламентська демократія, подолавши спроби повернення назад, здобула перемогу, а держава стала гарантом незворотності політичних, соціальних та економічних перетворень.

ВИСНОВКИ

■ Поглиблення революції у Франції привело до встановлення в країні республіканської форми правління.

■ На хвилі зростання невдоволення народу встановилася якобінська диктатура. Однак невідповідність політики якобінців інтересам більшості населення країни обумовила її падіння.

■ Термідоріанський режим не мав значної підтримки у Франції. Його падіння стало завершальною подією Великої французької революції кінця XVIII ст.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Дайте визначення поняття «терор». **2.** Унаслідок якої події у Франції встановилася якобінська диктатура? **3.** Коли було прийнято Декрет про «загальний максимум»? **4.** Коли відбувся термідоріанський переворот? **5.** Кому належала вища виконавча влада у Франції за Конституцією 1795 р.? **6.** Якою подією завершилася Велика французька революція кінця XVIII ст.?

7. Як було повалено монархію і встановлено республіку? **8.** У чому полягають особливості змін, здійснених у країні в період якобінської диктатури? **9.** Визначте характерні риси політики термідоріанського Конвенту та Директорії. **10.** Який вплив мала революція на розвиток Франції та Європи в цілому?

11. Покажіть на карті події, пов'язані із завершенням Великої французької революції кінця XVIII ст., й опишіть їх. **12.** Завершіть складання таблиці «Розгортання Великої французької революції кінця XVIII ст.» (с. 19). **13.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть, якими були уроки Великої французької революції кінця XVIII ст. для тогочасної Європи.

14. На початку XX ст. французький історик Ж. Жорес у праці «Соціальна історія Французької революції» писав: «Революція — варварська форма прогресу. Чи зможемо ми колись побачити той день, коли форма прогресу стане дійсно людською?». Яким є ваше ставлення до цього твердження після завершення вивчення історії Великої французької революції кінця XVIII ст.? Обґрунтуйте свою точку зору.

§ 5—6. Консульство та Імперія Наполеона Бонапарта

1 КОНСУЛЬСТВО. Після перевороту 18 брюмера вся влада у Франції фактично опинилася в руках однієї людини — першого консула Наполеона Бонапарта. Його внутрішня політика була спрямована на створення твердої централізованої влади, умов для розвитку промисловості та сільського господарства, покращення фінансового стану країни. Наполеон також прагнув досягти примирення з тими представниками старого суспільства, які погоджувалися визнати зміни в післяреволюційній Франції.

Організація державної влади в країні доби Консульства визначалася новою **Конституцією 1799 р.** Зберігалася республіканська форма правління, поверталося загальне виборче право для чоловіків, але запроваджувалася складна багатоступенева виборча система. Законодавча влада поділялася між Державною радою, Трибунатом, Законодавчими зборами й Сенатом, виконавчою владою наділявся перший консул, яким Конституція оголошувала на десять років «громадянина Бонапарта».

Систему місцевого управління було реорганізовано — департаменти очолили префекти, а міста — мери, яких призначав уряд.

Особливо складною була ситуація в економіці. Країна стояла на межі банкрутства. Наполеон став щотижня особисто перевіряти видатки кожного міністра. Із його ініціативи в 1800 р. великі паризькі банкіри утворили Французький банк, який надавав кредити державі під заставу від збору податків. Інфляцію було подолано запровадженням нових паперових грошей (асигнацій), забезпечених золотом.

Досягнення фінансової стабільності зумовило економічне піднесення. Зріс обсяг сільськогосподарської продукції. У Франції розпочалася промислова революція. У 1801 р. в Парижі відбулася перша промислова виставка, де свою продукцію представили понад 150 заводів і фабрик. Розвитку промисловості сприяло надання підприємцям державних замовлень

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: визначати особливості Консульства як форми державного правління; з'ясувати, як у Франції встановилася Перша імперія і яку політику вона проводила; аналізувати прояви кризи Першої імперії та встановлювати, що їх спричинило; пояснювати, як відбулося падіння Першої імперії; характеризувати рішення Віденського конгресу.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Які основні суспільно-політичні зміни відбулися у Франції внаслідок революції? **2.** Якими були основні етапи військової та політичної кар'єри Наполеона Бонапарта? **3.** Що таке імперія?

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ У ФРАНЦІЇ ЗА ЧАСІВ КОНСУЛЬСТВА
(9 ЛИСТОПАДА 1799 — 18 ТРАВНЯ 1804 Р.)

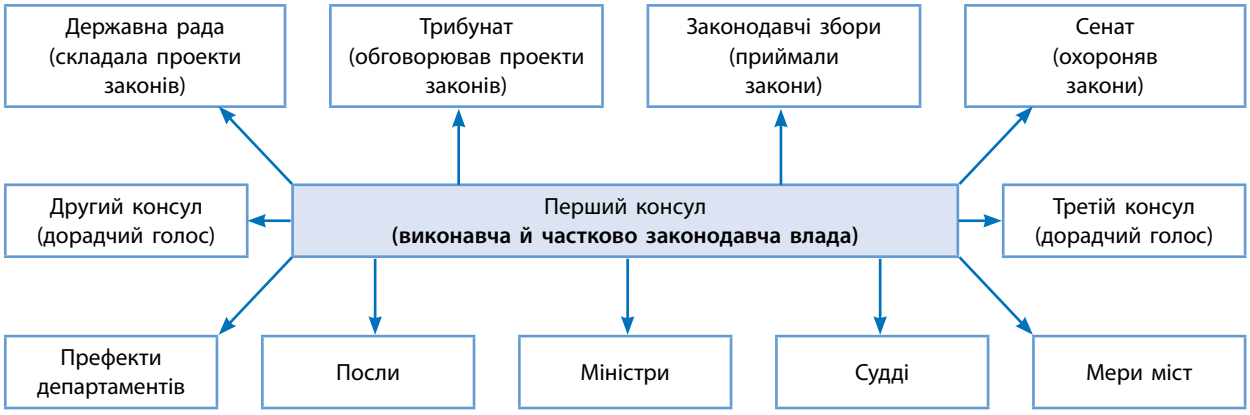

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із «Цивільного кодексу» 1804 р.

Стаття 1. Керівництво республікою надається імператору, який приймає титул імператора французів. Правосуддя здійснюється ім'ям імператора призначеними ним посадовцями.

Стаття 2. Наполеон Бонапарт… є імператором французів.

Стаття 55. Присяга імператора полягає в таких словах: «Присягаюсь підтримувати цілісність території республіки, поважати закони конкордату і свободи культів; поважати та примушувати інших поважати рівність у правах, політичну й громадянську свободу, незворотність продажу національного майна; не накладати жодних податків і не стягувати жодних зборів інакше, ніж за законом. Керувати, дотримуючись лише інтересів, щастя і слави французького народу.

Стаття 544. Власність є правом користуватися та розпоряджатися речами найбільш абсолютним чином, щоб користування не було таким, яке заборонене законом і регламентом.

Стаття 545. Нікого не можна примусити поступитися своєю власністю, якщо це не робиться для суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду. Власність набувається й передається шляхом успадкування, дарування при житті або за заповітом…

? **1.** Чи можна вважати, що закріплене в «Цивільному кодексі» ставлення до приватної власності сприяло стабілізації ситуації в післяреволюційній Франції? Чому? **2.** Наприкінці життя Наполеон сказав: «Моя справжня слава не є в 40 виграних мною битвах: Ватерлоо всі їх перекреслило. Проте не буде й не може бути забутим мой "Цивільний кодекс"». Чим, на вашу думку, була обумовлена ця переконаність Наполеона?

ЦІКАВІ ФАКТИ

Історик Є. Тарле в книзі «1812 р.» навів опис коронації Наполеона: «2 грудня 1804 р. в соборі Нотр-Дам у Парижі відбулося урочисте вінчання та помазання на царство Наполеона. Коли нескінченна низка золотих придворних карет просувалася від палацу до собору Нотр-Дам, величезний натовп дивився на це. Проте в цей день де-не-де лунали слова незадоволення таким видовищем. Зокрема, часто згадується фраза, яку історична легенда приписує різним особам і яка нібито була сказана одним старим республіканцем із військових у відповідь на запитання Наполеона, як йому подобається урочистість: "Дуже добре, ваше величносте, сумно лише, що сьогодні не вистачає 300 тис. осіб, які склали власні голови, щоб зробити такі церемонії неможливими…"»

на військове спорядження. Для впорядкування відносин між підприємцями й робітниками було видано закон, що підтверджував заборону робітничих союзів і страйків. Усі суперечки мала розв'язувати поліція, підприємцям заборонили знижувати заробітну плату працівникам.

Для досягнення національного примирення Наполеон спочатку дозволив повернутися більшості емігрантів, а потім оголосив для них, крім керівників роялістів (прихильників монархії), загальну амністію. Соціальній злагоді сприяла також укладена 15 липня 1801 р. угода **(конкордат)** із Папою Римським Пієм VII, за якою католицизм проголошувався релігією більшості французів, а перший консул здобував право призначати єпископів, яких потім затверджував папа.

2 УСТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. Здобуті перемоги Наполеон використовував для зміцнення своєї влади у Франції. У серпні 1802 р. на хвилі піднесення, що охопило країну після розгрому другої антифранцузької коаліції, було проведено плебісцит (всенародне голосування), за результатами якого Наполеон отримав посаду першого консула довічно.

У лютому-березні 1804 р. було викрито велику змову прибічників відновлення монархії Бурбонів у Франції. Скориставшись цим, у країні розгорнули кампанію за проголошення Наполеона імператором, оскільки вважали, що лише він зможе зберегти республіку. 18 травня **1804 р.** Бонапарта було проголошено імператором французів **Наполеоном I**, а в грудні того ж року відбулася його урочиста коронація.

Внутрішня політика **Першої імперії**, як її називають дослідники, продовжувала ту, яка здійснювалася в період Консульства. У серпні 1804 р. було прийнято **«Цивільний кодекс»**, який

ФРАНЦІЯ ЗА ДОБИ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ

часто називають **«Кодексом Наполеона»**. Це був перший єдиний для всієї країни звід законів. У ньому закріплювався принцип рівності всіх громадян у правах, недоторканності приватної власності, свободи приватного підприємництва, норми сімейного права тощо.

Пізніше у Франції було прийнято також «Комерційний кодекс» (1807 р.) та «Кримінальний кодекс» (1811 р.). Норми кодексів 1804—1811 рр. були поширені на французькі колонії, союзні з наполеонівською Францією, та підкорені нею країни. Саме завдяки цьому війни, які вів Наполеон у Європі, стали чинником, що сприяв руйнації старих порядків.

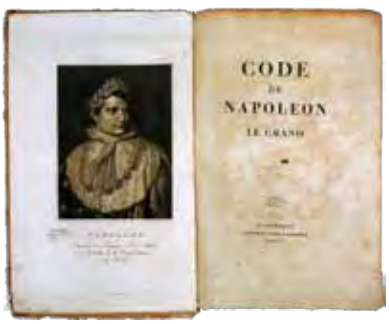

■ «Кодекс Наполеона»

■ Наполеон на імператорському троні. Художник Ж.-О.-Д. Енгр, 1806 р.

? Що, на вашу думку, Наполеон хотів показати французам цим портретом?

3 КРИЗА ТА ПАДІННЯ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. Політика Наполеона в перші роки його правління мала підтримку більшості французів. Пожвавлення в економіці сприяло зростанню заробітної плати більшості працюючого населення. Наполеона вважали рятівником вітчизни, війни викликали національне піднесення, а перемоги — почуття гордості. Адже імператор був людиною революції, а чимало його маршалів походили з простонароддя. Французька армія, на відміну від армій інших країн Європи, мала високий бойовий дух. Вона захищала країну, де був знищений «старий порядок» і визнані права людини й громадянина. Проте поступово французи втомилися від тривалих війн. Нові мобілізації чоловіків віком від 18 до 25 років все частіше викликали невдоволення.

Стан промисловості, фінансів і торгівлі Франції погіршився в результаті обмежень, накладених Континентальною блокадою. У 1810 р. країну охопила економічна криза.

Поступово ускладнювалися відносини імперії із завойованими країнами. Спочатку в більшості з них французьку армію, яка несла на своїх багнетах ідеали свободи й рівності, зустрічали не як завойовників, а як визволителів від станової нерівності та «старого порядку». У країнах, що увійшли до складу імперії Наполеона або залежних від неї, відбувалися важливі зміни: скасовувалися феодальні повинності й станові привілеї, затверджувалася рівність громадян, запроваджувався «Кодекс Наполеона», церковні землі передавалися у власність держави тощо. Одночасно із цим захоплення нових територій французами часто супроводжувалося пограбуваннями та реквізиціями. Важким тягарем ставали контрибуції та необхідність постачати десятки тисяч солдатів до наполеонівської армії.

У поєднанні з поширеними з Франції уявленнями про націю як єдине джерело державної влади це спричиняло зростання патріотичних почуттів і виникнення **національно-визвольних рухів**, спрямованих проти наполеонівського панування.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів проти чужоземного панування, за ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Так, в Італії в 1807 р. виникло таємне товариство **карбонаріїв** («вуглярів»), метою якого була підготовка повстання для

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із мемуарів французького генерала Л.-Ф. Лежена про опір французам захисників іспанського міста Сарагоса

Чимало жінок… доводили свою ненависть до ворога до крайньої межі. Ані материнська ніжність, ані подружні зв'язки не зменшували їхньої палкої ненависті до ворога; їх можна було побачити в найбільш небезпечних місцях, де вони закликали своїх синів і чоловіків до бою. Останні падали пораненими коло них і вмирали в них на руках. Кожен постріл із гармати, спрямований у будинок, пробивав його наскрізь, але незважаючи на це, ніщо не могло примусити ворогів залишити його, вони продовжували стріляти в нас через пробиті нашими ядрами отвори; ворог мав мужність триматися в цьому небезпечному становищі впродовж шести діб…

? **1.** 1. Яким, на вашу думку, є ставлення автора до іспанців? **2.** Що в діях іспанців у Сарагосі викликало повагу французького генерала?

■ Битва під Лейпцигом («битва народів») 16–19 жовтня 1813 р. Художник О. Зауервейд, 1817–1841 рр.

■ Облога Сарагоси в 1809 р. Художник Л.-Ф. Лежен

звільнення країни. У Пруссії з'явилося таємне товариство «Тугенбунд», що виступало за об'єднання країни та ліквідацію залежності від Наполеона. В Іспанії після вторгнення туди наполеонівської армії спалахнула **герілья** — національно-визвольна війна проти загарбників. Іспанські партизанські загони знищували французькі гарнізони, невеликі загони, перешкоджали просуванню обозів тощо. Наполеон направив до Іспанії 300-тисячну армію, але так і не зміг придушити герілью.

У результаті партизанської війни проти французів у 1810 р. в Іспанії розпочали роботу вибрані народом Установчі кортеси, які в 1812 р. прийняли першу в історії країни конституцію, що перетворила її на конституційну монархію. Однак Наполеон, імовірно, не помічав цих змін у своїх володіннях і вважав, що для створення всесвітньої монархії йому необхідно завоювати Росію. Проте похід до Росії в 1812 р. завершився для нього повним провалом.

Повернувшись до Парижа, імператор став збирати нову армію. Тим часом навесні 1813 р. його противники створили **шосту антифранцузьку коаліцію** (1813—1814 рр.).

Восени того ж року вона зібрала мільйонне військо, якому Наполеон зміг протиставити лише 500-тисячну армію, більшість якої становили щойно мобілізовані юнаки.

16—19 жовтня 1813 р. під **Лейпцигом** відбулася **«битва народів»**, як її назвали сучасники. Наполеон зазнав поразки та відступив на територію Франції. Він відхилив пропозицію учасників коаліції укласти мир і відмовитися від завоювань Франції після 1792 р., оскільки був переконаний, що переможе коаліційні війська.

У відповідь на це Велика Британія, Росія, Австрія та Пруссія домовилися продовжувати війну з Наполеоном із метою відновлення попередніх кордонів у Європі.

31 березня 1814 р. війська союзників без бою зайняли Париж. 6 квітня 1814 р. Наполеон зрікся престолу. Його було заслано на невеликий острів Ельба поблизу берегів Італії.

Переможці разом зі старою французькою аристократією здійснили в країні політичну **реставрацію** монархії Бурбонів.

■ Подорож сучасного героя у заслання до острова Ельба. Карикатура XIX ст.

? Що, на вашу думку, автор хотів сказати цією карикатурою?

▮ **Реставрація** — відновлення будь-чого в початковому вигляді.

■ Людовік XVIII Бурбон

Королем Франції було проголошено Людовіка XVIII (1814—1824 рр.), 59-річного брата Людовіка XVI, страченого в роки революції. Державним прапором замість синьо-біло-червоного триколора, що виник у роки революції, знову став білий прапор із лілеями Бурбонів.

Союзники підтримували відновлення в країні дореволюційних порядків, але зобов'язали Людовіка XVIII дати народу конституцію. Усі посади в державі отримали прихильники Бурбонів. Як висловився колишній міністр закордонних справ Франції Шарль Моріс Талейран, «вони нічого не забули та нічого не навчилися». З армії було звільнено 20 тис. офіцерів, які служили за Наполеона. Колишні емігранти не приховували своїх намірів повернути втрачену в роки революції власність. Покращення відносин із Великою Британією привело до повернення на ринки Франції англійських товарів, що негативно вплинуло на життя місцевих виробників. У країні наростало невдоволення та почали посилюватися симпатії до колишнього імператора.

4 ПОЧАТОК РОБОТИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ. «СТО ДНІВ» НАПОЛЕОНА.

Після першого зречення Наполеона I у Відні зібралися представники держав Європи для того, щоб визначити нове становище Франції та досягти згоди про територіальні зміни. Головну роль у прийнятті рішень відігравали Велика Британія, Австрія, Росія та Пруссія. Під час облаштунку післявоєнної Європи вони дотримувалися таких принципів:

- створення навколо Франції бар'єру, який у разі ускладнень дозволив би її ізолювати;
- надання країнам — учасницям антифранцузьких коаліцій компенсацій за участь у боротьбі з Наполеоном;
- відновлення кордонів і форм політичного устрою держав такими, якими вони були в 1792 р.;

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із промови Наполеона у Греноблі (12 березня 1815 р.)

Звільнити Францію від образ із боку дворян, які повернулися, забезпечити селянам вільне володіння їхніми землями, захистити здобуті в роки революції соціальні надбання від меншості, яка прагне відновити станові привілеї та феодальні права минулого століття. Монархія Бурбонів довела свою нездатність відмовитися від своєї найгіршої опори — духовенства і дворян. Соціальна справа революції може бути зміцнена лише династією, зобов'язаною своїм троном революції.

? **1.** Чим, на вашу думку, керувалися французи, які, здійснивши революцію, вирішили зробити Наполеона імператором? **2.** Інтереси яких верств гарантувалися текстом присяги імператора?

Зі звернення Наполеона до французів після битви під Ватерлоо

Французи!

Розпочавши війну для збереження національної незалежності, я розраховував на об'єднання всіх зусиль, усіх бажань і на сприяння всіх авторитетів нації. Я мав підставу розраховувати на успіх. Обставини змінилися. Я приношу себе в жертву ненависті ворогів Франції. Моє політичне життя закінчилося, і я проголошую свого сина під ім'ям Наполеона II імператором французів. Об'єднайте ж усе для суспільного порятунку та збереження національної незалежності.

? **1.** До чого закликав Наполеон французів, удруге зрікаючись престолу? **2.** Чи можна стверджувати, що навіть визначаючи свою поразку, він залишався непересічною та впливовою особистістю?

- створення в Європі системи політичної рівноваги: сила однієї держави врівноважується іншими, що не дозволяє їй установити своє панування.

У цей час Наполеон уважно спостерігав за подіями у Франції. Упевнившись, що французи не підтримують Бурбонів, імператор (цей титул за ним зберігався) вирішив спробувати повернути владу. 1 березня 1815 р. Наполеон із 1600 солдатами висадився на узбережжі Жуанвільської затоки й рушив на Париж, закликаючи приєднуватися до армії всіх, хто його підтримує.

Французи вітали Наполеона як визволителя. На його бік переходили війська, які спрямовував проти нього Людовік XVIII. Надвечір 21 березня 1815 р. парижани внесли імператора на руках до палацу Тюїльрі. Людовік XVIII утік. Так розпочалися **«сто днів»** — період повернення до влади Наполеона **(20 березня — 22 червня 1815 р.)**.

Перед небезпекою відновлення Імперії Наполеона його противники у Відні забули про розбіжності в поглядах і знову об'єдналися. Для боротьби з імператором вони створили **сьому антифранцузьку коаліцію** (1815 р.), найчисленнішу за кількістю країн-учасниць. У той час коли Наполеон зібрав 120-тисячну армію, його противники мали у своєму розпорядженні 850 тис. солдатів. 18 червня 1815 р. поблизу селища Ватерлоо в Бельгії англійська армія, очолювана **Артуром Веллінгтоном** (1769—1852), і прусська під командуванням **Гебхарда Блюхера** (1742—1819) завдали поразки армії Наполеона. Після цього 22 червня 1815 р. імператор удруге зрікся престолу.

Наполеон здався в полон англійцям і був засланий ними на невеликий острів Святої Єлени в Атлантичному океані. Перебуваючи там під постійною охороною 3 тис. солдатів, 5 травня 1821 р. він помер за нез'ясованих обставин.

5 ПІДСУМКИ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ. УТВОРЕННЯ СВЯЩЕННОГО СОЮЗУ.

9 червня 1815 р. відбулося підписання заключного акта Віденського конгресу, де були сформульовані його основні рішення.

Віденський конгрес 1 листопада 1814 — 9 червня 1815 р. — з'їзд представників європейських держав (за винятком Туреччини), яким завершилися війни коаліцій європейських держав із Наполеоном I.

Франція поверталася до кордонів 1792 р. без втрати власних територій і сплачувала переможцям 700 млн франків

Артур Веллінгтон

ЦІКАВІ ФАКТИ

Популярні нині гумові чоботи-веллінгтони названі так на честь переможця в битві під Ватерлоо Артура Велслі — 1-го герцога Веллінгтонського, з ініціативи якого було модифіковано старі армійські ботфорти зразка XVIII ст. Щоправда, раніше такі водонепроникні чоботи виготовляли зі шкіри.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із листа секретаря Віденського конгресу Ф. Генца (26 червня 1815 р.)

Суспільна увага, мабуть, не була збудженою до такого рівня, як перед відкриттям цього урочистого зібрання. Від цього зібрання чекали реформи політичної системи Європи, гарантій вічного миру і, нарешті, повернення «Золотого віку». Воно принесло лише реставрації, заздалегідь визначені силою армій,— угоди між великими державами, що мало сприяли встановленню рівноваги і підтриманню миру в Європі, досить довільні зміни у володіннях менш вагомих держав…

? **1.** У чому полягає сутність оцінки роботи Віденського конгресу автором? **2.** Чи поділяєте ви наведену оцінку? Чому?

■ Священний союз (алегорія). 1815 р.

контрибуції. У Франції, Іспанії та Неаполітанському королівстві відновлювалася влада Бурбонів.

Велика Британія закріпила за собою частину колишніх французьких і голландських колоній — острови Мальту й Цейлон, Капську колонію на півдні Африки, отримала право контролю над Іонічними островами в Середземному морі. За наполяганням Великої Британії союзникам було передано весь французький військовий флот.

Росія отримала колишнє Варшавське герцогство та зберегла приєднані раніше Фінляндію та Бессарабію. Вона повертала Австрії Тернопільщину, подаровану їй Наполеоном у 1809 р., а від австрійського імператора отримувала інші українські землі — Холмщину та Підляшшя.

Зберігалася політична роздробленість Італії.

Австрія відновлювала свою владу над Ломбардією та отримувала Венецію. Зміцнювалося Сардинське королівство, до якого були включені Савойя, Ніцца та територія Генуезької республіки. Відновлювалися Папська держава й Неаполітанське королівство.

Замість 350 німецьких світських і духовних державних утворень, які входили до колишньої Священної Римської імперії до наполеонівських війн, шляхом збільшення сформували 39, які разом складали Німецький союз, очолюваний спільним сеймом.

Створювалася Швейцарська конфедерація з 19 кантонів, яка отримала стратегічно важливі альпійські перевали та проголосила вічний нейтралітет. До Голландії приєднувалися Бельгія та Люксембург, до Швеції — Норвегія, до Данії — Шлезвіг і Гольштейн. Пруссія отримала Північну Саксонію, лівий берег Рейну, більшу частину Вестфалії, шведську Померанію та острів Рюген.

Для утримання виробленої у Відні системи територіальних змін і боротьби з революційними рухами в Європі за пропозицією російського імператора Олександра I 25 вересня 1815 р. в Парижі монархи Австрії, Пруссії та Росії підписали акт про створення Священного союзу. Пізніше до нього приєдналися Франція та більшість європейських держав. Характер діяльності Священного союзу суттєво змінився після конгресу в місті Троппау в 1820 р., де було проголошено право воєнного втручання у внутрішні справи інших держав у разі початку там національно-визвольних повстань, революцій тощо.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із протоколу конгресу Священного союзу в Троппау (19 листопада 1820 р.)

Представники французького народу… прийняли рішення викласти в цій урочистій декларації природні, невід'ємні і священні права людини…

I. Держави — учасниці європейського союзу, які у своєму внутрішньому устрої зазнали в результаті заколоту змін, що своїми наслідками загрожують іншим державам, перестають бути складовою названого союзу… до того часу, поки їхнє становище не переконуватиме в гарантіях законного порядку та міцності.

II. Союзні держави не обмежаться оголошенням цього виключення, але… зобов'язуються у визнанні всіх змін, здійснених незаконними шляхами.

? **1.** Яку інформацію про політику Священного союзу можна отримати за документом? **2.** За яких обставин держави — учасниці союзу вважали можливим воєнне втручання у справи інших держав?

ВИСНОВКИ

- За доби Консульства відбулося поступове зміцнення влади Наполеона Бонапарта. Однак при цьому перший консул прагнув проводити політику, яка відповідала інтересам усіх верств суспільства.
- Імперія, створена Наполеоном, за короткий період досягла вершини своєї могутності. Проте намагання Наполеона встановити повний контроль над континентом спричинило наростання франко-російського конфлікту.
- Тривалі війни в підкорених Наполеоном країнах і провал його російського походу стали головними чинниками, що обумовили крах Першої імперії у Франції.
- Розгром Наполеона став приводом до появи в прихильників «старого порядку» бажання знищити всі зміни, які відбулися в період революції.
- Віденський конгрес уперше виробив систему договорів, якими було врегульовано міжнародні відносини й закріплено нові кордони в масштабах усієї Європи. Однак територіальні зміни, спричинені рішеннями конгресу, відповідали лише інтересам монархів країн — переможниць Наполеона.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке конкордат? **2.** Коли було встановлено Першу імперію у Франції? **3.** Яку битву називають «битвою народів»? **4.** Хто очолював англійську армію в битві під Ватерлоо? **5.** Які українські землі отримала Російська імперія за рішеннями Віденського конгресу? **6.** Які держави були засновниками Священного союзу?

7. Основною метою своєї внутрішньої політики в період Консульства Наполеон Бонапарт проголосив «спокій, порядок і законність». Якими засобами це гасло реалізувалося в тогочасній Франції? **8.** Як відбулося встановлення Першої імперії у Франції? **9.** Охарактеризуйте прояви кризи Першої імперії. Як відбулося її падіння? **10.** Яких принципів облаштунку Європи дотримувався Віденський конгрес? **11.** Чому стало можливим повернення Наполеона до влади у Франції? Чим завершився період «ста днів»? **12.** На підставі рішень Віденського конгресу визначте, як були реалізовані принципи облаштунку післявоєнної Європи.

13. Визначте за картою територіальні зміни, які відбулися в Європі за рішеннями Віденського конгресу. **14.** Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть, наскільки реальними були цілі засновників Священного союзу.

15. Наполеон Бонапарт казав про себе: «Я буваю або лисом, або левом. Увесь секрет управління полягає в тому, щоб знати, коли саме потрібно бути тим або іншим». Проаналізуйте діяльність Наполеона в періоди Консульства та Імперії та наведіть приклади, що підтверджують його слова. **16.** Підготуйте есе за темою «Роль Наполеона в історії Франції та Європи».

§ 7. Наполеонівські війни та їхні наслідки[1]

ЗА ЦИМ ПАРАГРАФОМ ВИ ЗМОЖЕТЕ: з'ясувати особливості війн Франції періоду Консульства; визначити характерні риси наполеонівських війн у період Першої імперії; дізнатися, як відбулося вторгнення Наполеона до Російської імперії та які наслідки воно мало для Франції.

1 ВІЙНИ ПЕРІОДУ КОНСУЛЬСТВА. У зовнішньополітичній діяльності Наполеона в період Консульства чільне місце посідала боротьба з **другою антифранцузькою коаліцією** (1798—1801 рр.), прагнення збільшити підвладні французам території і, використовуючи їхні ресурси, знищити свого головного супротивника — Велику Британію. Війна з другою коаліцією завершилася блискучою перемогою Наполеона. Стрімко й неочікувано для австрійців перейшовши Альпи, 14 червня 1800 р. він ущент розгромив їх під селищем Маренго. За підписаним 1801 р. Люневільським миром Австрію було витіснено з Італії, і вона погодилася визнати кордони Франції за лівим берегом Рейну. За Ам'єнським миром із Великою Британією Франція повернула свої володіння у Вест-Індії, але залишила Єгипет. У війні встановився тимчасовий перепочинок, але через рік бойові дії відновилися. У союзі з Наполеоном виступала Іспанія,

[1] Параграф для поглиблення знань.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Який характер мали війни, які вела Франція на початку революції? Чому? **2.** Американський історик міжнародних відносин Дж. Рей так висловився щодо ідеалів Великої французької революції кінця XVIII ст.: «Революція стала експансіоністською. Французи були переконані, що їхні ідеали занадто добрі й занадто важливі, щоб обмежувати їх прояв однією державою». Поясніть, як це відображалося в зовнішньополітичному курсі Франції періоду революції. **3.** Яку роль відігравав Наполеон Бонапарт у реалізації експансіоністського курсу Франції на міжнародній арені?

за допомогою флоту якої він збирався підкорити Велику Британію. У 1802 р. Франція захопила П'ємонт в Італії, а в 1803 р. підкорила Швейцарію.

> **Наполеонівські війни** — поняття, яким визначають війни, що вела Франція та її союзники в періоди Консульства (1799—1804 рр.) та Імперії Наполеона I Бонапарта (1804—1814, 1815 рр.) проти коаліцій європейських держав.

Наполеонівські війни, які розпочалися в Європі в період Консульства, хронологічно продовжували війни Великої французької революції кінця XVIII ст., проте відрізнялися за своїм характером. Незважаючи на загарбницьку спрямованість, вони сприяли поширенню революційних ідей та руйнуванню «старого порядку». Вони велися в інтересах французької буржуазії, яка прагнула закріпити свою перевагу в континентальній Європі. Головними противниками Франції в наполеонівських війнах були Велика Британія, Австрія та Росія.

АНТИФРАНЦУЗЬКІ КОАЛІЦІЇ 1792—1815 РР.

Коаліція	Період існування	Держави-учасниці
Перша	1792—1797 рр.	Австрія, Пруссія, Велика Британія, Голландія, Іспанія, Португалія, Неаполітанське королівство, Сардинія, Папська держава
Друга	1798—1801 рр.	Австрія, Велика Британія, Росія, Османська імперія, Неаполітанське королівство, Португалія
Третя	1805 р.	Австрія, Велика Британія, Росія, Неаполітанське королівство, Швеція
Четверта	1806—1807 рр.	Велика Британія, Росія, Пруссія, Саксонія
П'ята	1809 р.	Австрія, Велика Британія
Шоста	1813—1814 рр.	Австрія, Велика Британія, Росія, Пруссія, Швеція, Іспанія, Португалія
Сьома	1815 р.	Австрія, Велика Британія, Росія, Пруссія, Голландія, Швеція, Іспанія, Португалія

■ Колонна Нельсона на Трафальгарській площі в Лондоні. Сучасний вигляд

2 ВІЙНИ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ ІМПЕРІЇ. У серпні 1805 р. сформувалася **третя антифранцузька коаліція** (1805 р.). На відміну від попередніх, своєю метою вона проголосила не боротьбу з революційною Францією, а опір загарбницькій політиці Наполеона I. Останній, у свою чергу, збирався завдати головного удару Великій Британії. Із цією метою Наполеон готував велику армію вторгнення. Однак спочатку він вирішив вивести з гри Австрію, і рушив туди зі своїми основними силами.

20 жовтня 1805 р. в битві біля міста Ульм на Дунаї він примусив капітулювати головну австрійську армію. Однак майже одночасно із цією перемогою французи зазнали поразки.

21 жовтня 1805 р. в найбільшій морській битві XIX ст. біля мису Трафальгар, неподалік Гібралтарської протоки, об'єднаний франко-іспанський флот був майже повністю знищений британською ескадрою адмірала Горація Нельсона.

У листопаді 1805 р. Наполеон переможним маршем увійшов до Відня. На допомогу австрійцям прийшла російська армія. 2 грудня 1805 р. під Аустерліцом (територія сучасної Чехії) відбулася «битва трьох імператорів». Наполеон I вщент розгромив

■ Капітуляція Ульма 20 жовтня 1805 р. Художник Ш. Тевенен, 1815 р.

■ Трафальгарська битва. Художник Дж. Чемберс, 1805 р.

? Які почуття, на вашу думку, мали викликати картини у глядача?

об'єднану армію австрійського імператора **Франца II** та російського імператора **Олександра I**. Унаслідок цього третя антифранцузька коаліція розпалася. У 1806 р. Наполеон I примусив Франца II зняти із себе титул імператора Священної Римської імперії німецької нації. Відтепер підвладні Францу II землі називалися Австрійською імперією, а він сам став імператором Францом I.

У липні 1806 р. Наполеон I створив із 16 південнонімецьких держав Рейнський союз під своєю протекцією. Це прискорило появу **четвертої антифранцузької коаліції** (1806—1807 рр.). Наполеон діяв швидко й рішуче. 14 жовтня 1806 р. відбулися дві вирішальні битви під Ієною та Ауерштедтом, у яких його війська знищили прусську армію. 27 жовтня 1806 р. Наполеон урочисто вступив у Берлін.

21 листопада 1806 р. в Берліні імператор французів підписав декрет про **Континентальну блокаду**, за яким залежним від нього й союзним країнам заборонялося торгувати, підтримувати поштові та інші зв'язки з Великою Британією. Порушникам заборони загрожувала конфіскація майна. Однак ця заборона більше зашкодила торгівлі французів, ніж британців.

На території Східної Пруссії Наполеон зустрівся з російською армією. Кровопролитні битви біля Пултуська (26 грудня 1806 р.) і Прейсіш-Ейлау (7—8 лютого 1807 р.) не виявили переможця.

Лише в битві під Фрідландом (14 червня 1807 р.) імператор французів здобув перемогу над російською армією.

■ Імператор Наполеон у своєму кабінеті в палаці Тюїльрі. Художник Ж.-Л. Давід, 1812 р.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Із Берлінського декрету про Континентальну блокаду (21 листопада 1806 р.)

1. Британські острови оголошуються в стані блокади.
2. Будь-яка торгівля й будь-які зв'язки з Британськими островами заборонені. Унаслідок цього листи і пакети, адресовані до Англії або англійцю й написані англійською мовою, не пересилатимуться та підлягатимуть арешту.
3. Будь-який англійський підданий, якого б звання й стану він не був, знайдений у володіннях, зайнятих нашими або союзними військами, оголошується військовополоненим…
7. Будь-яке судно, що прямує з Англії або її колоній, або заходило туди після оприлюднення цього декрету, не буде прийнято жодним портом.

? **1.** У чому полягала сутність Континентальної блокади? **2.** Як ви вважаєте, чи були ефективними заходи Континентальної блокади?

■ Жозеф Бонапарт (король Іспанії Хосе I Наполеон). Художник Р. Лефевр, 1810-ті р.

■ Наполеон у битві біля Аустерліца. Художник Ф. Жерар, 1810 р.

? Опишіть картину. Що і якими художніми засобами хотів передати глядачам автор?

25 червня в Тільзиті відбулася зустріч Наполеона I з російським імператором Олександром I. За укладеним тут Тільзитським миром Росія була вимушена визнати всі завоювання Наполеона в Європі, укласти з ним союз і приєднатися до Континентальної блокади. Із польських земель, отриманих Пруссією за поділами Речі Посполитої, Наполеон створив залежне від Франції Варшавське герцогство.

У 1808 р. наполеонівська армія підкорила Іспанію. Її новим королем став брат Наполеона **Жозеф Бонапарт**. Проте іспанці не підкорилися та розпочали запеклу партизанську війну із французами. Наполеон змушений був тримати 300-тисячну армію, але так і не зміг здолати іспанців. Історик Є. Тарле в книзі «Наполеон» писав: «Ніхто у світі не знав тоді, що саме ці "голодранці" (так Наполеон презирливо називав іспанців) першими почнуть копати ту прірву, до якої судитиметься впасти великій наполеонівській імперії».

Навесні 1809 р. Англія та Австрія створили **п'яту антифранцузьку коаліцію** (1809 р.). Проіснувала вона недовго: французи розгромили австрійців у битвах під Ашперном (22 травня 1809 р.) і Ваграмом (5 липня 1809 р.), зайняли Відень. Переможена Австрія погодилася сплатити Наполеону контрибуцію та приєднатися до Континентальної блокади. Після цього коаліція розпалася.

На початок 1810 р. під владою Наполеона опинилася значна частина Європи. Навколо кордонів Франції існували держави, залежні від неї, і ті, якими правили родичі Наполеона. У той самий час через існуючі суперечності постійно погіршувалися відносини Франції з Росією. На думку імператора, саме Росія була головною перешкодою для встановлення ним повного контролю над Європою.

ЦІКАВІ ФАКТИ

Російську кампанію 1812 р. Наполеон називав «польською війною», оскільки більшість битв відбувалися на колишній польській території, і її успіх неминуче порушив би питання відновлення Речі Посполитої. Дійсно, для місцевих жителів кордон, який перетнула «Велика армія» імператора, нещодавно був історичним кордоном між Литвою та Польщею. Перед Наполеоном стояв вибір: заручитися підтримкою місцевого населення, звільнивши кріпаків й активізувавши австрійські настрої перспективою відновлення Речі Посполитої, або обмежитися суто військовою кампанією проти російського імператора. Він вирішив вибрати останнє — і заплатив за свій вибір величезну ціну.

■ Наполеон у палаючій Москві.
Художник А. Адам, 1830 р.

■ Відхід Наполеона з Росії взимку 1812 р.
Художник А. Нортен, 1863 р.

? Як картини передають трагізм подій зими 1812 р. у Росії для французької армії?

3 ВТОРГНЕННЯ НАПОЛЕОНА ДО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ. Похід до Росії розпочався в червні 1812 р. та одразу склався невдало для імператора. Розгромити російські армії окремо, як планувалося, Наполеон не зміг, і біля Смоленська вони об'єдналися. Уникаючи вирішальної битви, командувач російської армії **Михайло Кутузов** заманював французів у глиб країни. 7 вересня 1812 р. під Бородіном відбулася битва, яку Наполеон вважав своєю перемогою, оскільки росіяни відступили й залишили Москву. Проте Москва стала пасткою для французів. Зайнявши її, Наполеон так і не дочекався від російського імператора укладання бажаного миру. Із настанням холодів він був змушений залишити спалене місто й рушити спустошеним раніше шляхом додому. Переслідування російських військ, напади партизанів і нестерпні морози перетворили відступ французів на повільну загибель. Зрозумівши, що врятувати армію неможливо, Наполеон залишив її та повернувся до Парижа. Поразка французької армії в Росії стала вирішальним чинником, який призвів до краху Імперії Наполеона.

Повертаючись із Росії, Наполеон зупинився у Вільно (сучасний Вільнюс). У бесіді зі своїм міністром закордонних справ Ю.-Б. Маре імператор на його запитання: «А як армія?» відповів: «Армії немає!» Після цього він додав відому фразу: «Від великого до кумедного лише один крок».

Провал російської кампанії призвів до зростання антинаполеонівських настроїв у державах Європи й сприяв формуванню нової антифранцузької коаліції. Боротьба за майбутнє континенту вступила у вирішальну фазу.

ДОКУМЕНТИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Зі спогадів французького генерала А. Жоміні про відступ наполеонівської армії з Росії в 1812 р.

Отже, у Смоленську надії не справдилися, і замість очікуваного достатку ми побачили лише сцени відчаю. У тих окремих бандах, що входили до Смоленська, важко було впізнати армію… Уже було залишено 200 гармат за відсутності коней. Розлад армії, до якого вона тепер дійшла, був викликаний відсутністю продовольства й тією обставиною, що вона складалася з 20 різних національностей… Вестфальці, саксонці, голландці, італійці, іспанці, португальці, поляки, навіть французи, перемішавшись між собою, йшли натовпом у 30—40 тис. осіб. Цей натовп нікому не підкорявся та думав лише про те, як здобути необхідне, щоб не померти від голоду й холоду. Якщо хтось унаслідок голоду або втоми відставав від свого підрозділу, то опинявся в цій дезорганізованій масі. Вона збільшувалася з кожним переходом, і врешті-решт, потрібно це визнати, поступово втягнула в себе всю армію…

? Які висновки про стан наполеонівської армії під час відступу з Росії ви можете зробити за наведеним джерелом?

ВИСНОВКИ

■ Тривалий період наполеонівських війн, що охоплювали в цей час Європу, завершився поразкою для Наполеона. Однак ця доба не минула без наслідків для континенту. Європейське суспільство докорінно змінилося. Залишки «старого порядку» у Західній та Центральній Європі значно послабилися. Одночасно із цим зазнала повного провалу спроба Наполеона «перекроїти» Європу та здійснити її насильницьку уніфікацію.

■ Навпаки, наполеонівські війни дали поштовх розвитку на континенті національної ідеї, особливо в Німеччині та Італії. Ідеї Великої французької революції кінця XVIII ст., які поширювалися в цей період Європою, сприяли формуванню в її країнах національного громадянського суспільства.

ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Із якою антифранцузькою коаліцією вів боротьбу Наполеон у період Консульства? **2.** Дайте визначення поняття «наполеонівські війни». **3.** Хто командував британською ескадрою у Трафальгарській битві? **4.** Яку битву називають «битвою трьох імператорів»? **5.** Коли відбувся похід Наполеона до Росії? **6.** Чим завершилася російська кампанія Наполеона?

7. Які зовнішньополітичні завдання завдяки війнам у Європі прагнув вирішити Наполеон у період Консульства? Чи вдалося йому це? Поясніть свою думку. **8.** Визначте зовнішньополітичні завдання, які завдяки війнам прагнув реалізувати Наполеон у період Першої імперії. **9.** Чому Наполеон здійснив похід до Росії? Пізніше згадуючи свої поразки й перемоги, колишній імператор визнав, що російська кампанія 1812 р. була його найбільшою помилкою. Як ви вважаєте, чому?

10. Прослідкуйте за картою розгортання наполеонівських війн у періоди Консульства та Першої імперії, розкажіть про їх перебіг. **11.** Складіть у зошиті план пункту 2 параграфа «Війни періоду Першої імперії» та підготуйте розповідь за ним. **12.** Складіть у зошиті хронологічну таблицю подій наполеонівських війн. **13.** Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть характер і результати наполеонівських війн.

14. Наполеон якось іронічно зауважив: «Усі імперії гинуть від нестравлення». Як це твердження, на вашу думку, характеризує результати наполеонівських війн?

Практичне заняття

Утвердження принципів громадянського рівноправ'я: від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке громадянське рівноправ'я? **2.** Коли і як було прийнято «Декларацію прав людини і громадянина»? **3.** Як «Декларація прав людини і громадянина» втілювала у своїх положеннях принципи громадянського рівноправ'я? **4.** Коли і за яких історичних обставин з'явився «Цивільний кодекс» Наполеона? **5.** Яке відображення знайшли принципи громадянського рівноправ'я в «Цивільному кодексі» Наполеона? **6.** Наведіть факти, що свідчать про утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції в період між появою «Декларації прав людини і громадянина» та «Цивільного кодексу» Наполеона.

МЕТА

на підставі здобутих знань та аналізу підготовлених повідомлень визначити прояви утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції від «Декларації прав людини і громадянина» до «Цивільного кодексу» Наполеона; переконатися у важливості принципу громадянського рівноправ'я для розвитку суспільного життя.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАНЯТТЯ

(теми розподіляє вчитель)

1. Підготувати повідомлення за темою «Утвердження принципів громадянського рівноправ'я у Франції: від "Декларації прав людини і громадянина" до "Цивільного кодексу" Наполеона».
2. Підготувати есе за питанням «Чому принцип громадянського рівноправ'я важливий для розвитку суспільного життя».

ХІД РОБОТИ

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень і есе та обговоріть результати роботи над ними.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте найкращі з підготовлених до уроку повідомлень та есе класу.
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.